

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjydske Aarbøger

1897.

Første Halvbind.

Udgivne

af

H. P. Hanssen-Nørremølle, Gustav Johannsen
og **P. Skau.**

Flensborg.

I Kommission hos **Johannes Moldts Boghandel, Sønderborg,**
for Nordslesvig.

Til Læserne!

„Sønderjydske Aarbøger“ for 1896 udkommer ikke. Grunden er en Retssag imod Tidsskriftet. Den 30. April 1896 beslaglagde Amtsdommer Lindemann i Aabenraa Restoplaget af Tidsskriftets andet Hæftebind for 1895. Samtidig blev dets ansvarhavende Redaktør anklaget for „grober Unfug“, begaaet ved Brugen af Ordene „sønderjydske“ og „Sønderjylland“ i Tidsskriftet. Den 29. Oktbr. 1896 idømte Nævningeretten i Aabenraa Redaktøren en Pengebøde og Beslaglæggelsen var dermed stadfæstet. Sagen gik imidlertid videre, og Aaret efter at Beslaglæggelsen fandt Sted, den 30. April 1897, afsagde Landretten Dom i Sagen: Beslaglæggelsen blev hævet, den ansvarhavende Redaktør for Tidsskriftet frikendt og Sagens Omkostninger pålagt Staatskassen. Dommens Motivering findes andet Steds i dette Bind.

Ved Landrettens Dom muliggjordes Tidsskriftets Fortsættelse og Arbejdet blev strax gjenoptaget. Men et Aar var imidlertid gaaet tabt, og vi har derfor fundet det rigtigst at forsætte „Sønderjydske Aarbøger“ med Aargangen 1897.

Udgiverne.

Nordslesvig i 1894, 95 og 96.

Af Gustav Johannsen.

Efterat den nordslesvigske Befolkning i 1893 ved Rigsdagsvalget den 15. Juni og Landdagsvalget den 7. November havde konstateret baade Fremgang i Stemmetal og urokelig Fastholden ved det gamle Løsen:

„Vi ere Danske, vi ville forblive Danske, og vi ville behandles som Danske efter Folkerettens Love!“

optoges dens Interesse i 1894 særlig af den Virksomhed, de folkevalgte kirkelige Repræsentanter og de af disse fremgaaede Provsti- og Fælles-Synode-Medlemmer udfoldede i Sprogsagen. Men samtidig fulgtes ogsaa med spændt Opmærksomhed Statskirkepræsternes Stillingtagen i denne, den danske Befolknings Hjertesag.

Paa Provstisynoderne i Nordslesvig bragte Menighedernes valgte Repræsentanter Sprogsagen frem, og i mangt og meget af det, disse Lægmænd førte frem imod Sprogordningen af 18. December 1888, fandt de Støtte hos Statskirkepræsternes langt overvejende Flertal.

Syvtisv nordslesvigske Præster havde i en Petition henvendt sig til den preussiske Kultusminister og bedt om, at der maatte blive indført ugentlig 2 Timers Undervisning i det danske Sprog i de nordslesvigske Folkeskoler. Men

·selv dette yderst beskedne Ønske fandt ikke Naade hos den strænge Hr. Kultusminister.

Regeringen i Slesvig og særlig dens daværende Overhoved, Overpræsident v. Steinmann, har aldrig vist Forstaaelse ligeoverfor den danske Befolknings Ønsker i Sprog-sagen, og det tør nok antages, at de Indberetninger, Kultusministeren havde modtaget fra den Side, nærmest have gjort ham uimodtagelig for Præsternes Fremstilling af de nordslesvigske Folkeskolars unaturlige og ulykkelige Stilling i sproglig Henseende. I Preussen have Provins-regeringernes og de høje Embedsmænds Meninger en i andre Kulturlande ikke kendt, næsten altid afgørende Betydning.

Fra den 29. Oktober til den 9. November 1894 holdt Fællessynoden for Hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg sit 6te ordentlige Møde i Rendsborg.

Her havde Nordslesvigernes valgte Repræsentanter og Præsterne god Lejlighed til at bringe Sprogsagen frem, og denne Lejlighed benyttedes ogsaa af de første.

Fra Synodeudvalget for Tørninglen Provsti og fra over 1300 Repræsentanter for nordslesvigske Kirkesogne var der indsendt Andragender om en Forandring af Sprog-ordningen af 18. December 1868.

Synodeudvalget for Tørninglen Provsti androg om, at der i de vedkommende Folkeskoler ved Siden af de ugentlige 4 danske Religions timer maatte blive indført et tilstrækkeligt Antal danske Sprogtimer.

I de øvrige Petitioner androges om, at Religions-undervisningen der, hvor Kirkesproget er dansk, udelukkende maatte gives i det danske Sprog, og at der i de nord-

slesvigske Folkeskoler maatte blive indført mindst 2 Timers-ugentlig Undervisning i det danske Sprog.

Fællessynoden henviste Petitionerne til Petitionsudvalget, der ved Forhandlingerne angaaende de nordslesvigske Sprogpetitioner delte sig i et Flertal paa 7 og et Mindretal paa 2 Medlemmer. For Flertallet blev Provst Kjer fra Tønder Ordfører, og for Mindretallet Grev Schack-Schackenberg.

Flertallets Betænkning sluttede med at anbefale Fællessynoden Overgang til Dagordenen (!).

Mindretallets Betænkning lød:

„Af følgende Grunde have vi ikke kunnet slutte os til Flertallets Votum:

1. fordi vi tro, at den næsten fra alle Sider indrømmede Skade, Overpræsidual-Anvisningen af 18. December 1888 tilføjer Kirken, ikke kan forhindres ved en streng Udførelse men kun ved en Forandring af selve Anvisningen, og
2. fordi vi ikke ville opfordre Synoden til at desavouere det store Flertal af vore nordslesvigske Præster, der have petitioneret om Sprogtimer.

Derfor beder Petitionsudvalgets Mindretal den høiværdige Synode, at overrække det kongelige Konsistorium Petitionerne med Bøn om, at lægge Mærke til den Kendsgerning, at 1329 kaldede Repræsentanter for Kirken i Nordslesvig af kirkelige Interesser holde en Forandring af Anvisningen af 18. December 1888 for paatrængende nødvendig.

H. Schack-Schackenberg. H. Nissen.“

Den 8. November stode de to Udvalgsbetænkninger

som Nr. 1 paa Dagsordenen for Fællessynodens Møde den Dag.

Flertallets Betænkning motiveredes og forsvaredes af Provst Kjer fra Tønder paa en Maade, som vi Nordslesvigere kende saa godt hos visse tyske Gejstlige. Han paastod, at Flertallet ikke kunde indrømme, at det kirkelige Liv i Nordslesvig sygner hen, siden Indførelsen af Sprogordningen af 18. December 1888, og han protesterede imod, at de 2 tyske Religionstimer ere skadelige. Men han maatte indrømme, at en frugtbar Religionsundervisning er besværlig efter Sprogordningens Indførelse. Og ligeledes indrømmede han, at Sprogordningen kunde vække den Mistanke, at man tilsigter en voldelig Forandring af Kirkesproget i Nordslesvig, ja at en mangelfuld Udførelse af Sprogordningen ligefrem maatte fremkalde en saadan Mistanke. Ogsaa han havde tidligere været af den Mening, at Sprogordningen maatte forandres, og de 77 nordslesvigske Præster havde vist det Mod, at svømme imod Strømmen, tilføjede den nidkære Kirkens Mand.

Provstens Udtalelser synes ikke i alle Retninger at dække hverandre, men de passe rigtig godt til det personlige Slutningsord, hvormed han tillod sig at ende sit officielle Referat. Det lød:

„Det danske Kirkesprog skal ikke med Vold fortrænges. Tysk og dansk Kirkesprog kunne i det tyske Rige bestaa ved Siden af hinanden. For faa Uger siden holdt vi Missionsfest i Tønder i tysk og dansk Sprog. Til Slutning sang vi i Fællesskab Salmen „Ak, bliv dog med din Naade“, tysk og dansk. Saaledes elske og pleje vi Freden, saaledes ønske vi, at vor Landskirke opbygges i Fred.“

Ja saaledes motiveredes og forsvaredes Flertallets Betænkning, med saadanne Ord mente den gejstlige Ordfører at kunne anbefale den høje Synode at afiærdige de 1329 kaldede Repræsentanters Petitioner med Overgang til Dagsordenen!

Nu fik Mindretallets Ordfører Grev Schack-Schackenburg Ordet, og med Alvor og Overbevisningens Vægt motiverede og anbefalede han Mindretallets Betænkning.

Potenternes Besværing over de to tyske Religions-timer kunde maaske give Anledning til at tro, at politiske Grunde havde foranlediget den, mente Greven. Men dette var en Fejltagelse. Han selv kunde ogsaa finde sig i de to tyske Religionstimer, thi man kunde jo forklare det dermed, at de unge Nordslesvigere, der senere komme til tyske Egne, paa Grund af denne Undervisning vilde være i Stand til ogsaa paa tysk at kunne udtale sig om kirkelige Ting. Men man hørte næsten altid kun den Forklaring, at Hensigten med de to Timer var, at de unge fuldkomne skulde kunne følge en tysk Gudstjeneste. Af denne Forklaring havde næsten alle Nordslesvigere sluttet, at den egentlige Hensigt med de to tyske Religionstimer var, med Vold at germanisere den nordslesvigske Kirke.

„Jeg behersker det tyske Sprog tilstrækkelig til at kunne forstaa en tysk Prædiken,“ fortsatte Greven, „men skulde jeg nogensinde opleve, at der i min Hjemegn blev prædikedet tysk, saa vilde Opbyggelsen for mig falde bort. Guds Ord i Modersmaalet gaar ganske anderledes til Hjertet. Pintseunderet beviser, at Forkyndelsen skal ske i Modersmaalet, og den tyske Reformator har jo for den lutherske Kirke tilbageerobret Forkyndelsen i Modersmaalet. Ogsaa

vi Nordslesvigere ville beholde Forkyndelsen af Guds Ord i Modersmaalet.

Bliver Religionsundervisningen udelukkende givet paa Tysk, saa vil dette øve en stor Indflydelse paa Livet i Bønnen. I tunge Tider findes Ordene til en Bøn let. Men der gives Tider, hvor vi maa tvinge os til at bede. Dersom Børnene i Nordslesvig kun have lært tyske Bønner, saa ville de i gode Dage let glemme at bede. Det kristelige Liv kan bestaa uden Gudstjeneste, men det kan ikke bestaa uden Bøn. Og Spørgsmaalet: hvad bliver det til med Kirken og det kristelige Liv, naar Sprogordningen bliver uforandret bestaaende? har netop foranlediget de nordslesvigske Menigheders Repræsentanter til at fremhæve det første Petikum i deres Petitioner.

Bygges der en Mur, saa behøves først og fremmest et godt Fundament. Er der ingen Stene til Fundamentet, saa benyttes de til Muren bestemte Stene til Fundamentet, og til Muren er der saa ikke det nødvendige Materiale. Muren er den danske Religionsundervisning, Sprogundervisningen er Fundamentet. Hvor der gives dansk Religionsundervisning, har man hidtil ikke kunnet undvære Sprogundervisningen. Men vi ønske, at Sprogundervisningen ikke maa gives sammen med men ved Siden af Religionsundervisningen.

Naar Børnene have forladt Skolen, glemme de i danske Omgivelser det Tysk, de har lært i Skolen. De skrive atter Dansk, men med tysk Orthographi, og jeg har ofte set Breve, der vare fuldstændig uforstaaelige. Heri ligger en stor Fare for den konfirmerede Ungdom. Den farligste Tid for Børnene er den, da de forlade Hjemmet. Brevskrivningen forbinder dem dog med Hjemmet og

beskytter dem imod mange Farer. Men kan de ikke skrive deres Modersmaal, saa bliver Samlivet med Hjemmet besværliggjort, og deri ligger en stor Fare.

Ifølge Overpræsidual-Anvisningen kan der indføres udelukkende tysk Religionsundervisning i de nordslesvigske Sogne, hvorfra der ansøges derom. Paa hvad Maade Ansøgninger blive til, er noksom bevist i denne Synode. Med Hensyn til Ansøgningerne om tysk Religionsundervisning kommer desuden det i Betragtning, at danske Undersaatter af Frygt for Udvisning hyppig underskrive disse Ansøgninger.

At den nordslesvigske Kirke har lidt Skade ved Sprogordningen, er almindelig indrømmet. Præsterne ville mærke det ydermere, naar først de Børn, der ene ere underviste efter den nævnte Anvisning, møde til Konfirmationsundervisning. Men allerede nu har Majoriteten af de nordslesvigske Præster udtalt sig for en Forandring af Sprogordningen.

Det store Flertal af disse Præster er tysk-national sindet. Deres Petition til Ministeren fremgik ene g alene af en indre Pligtfølelse. Da disse 77 Præster imidlertid ikke holdt det for formaalstjenligt, at tage de verdslige Repræsentanter for Kirken med, have disse fundet sig foranledigede til, at frembære deres Ønsker i de foreliggende Petitioner.

Mine Herrer, de kende ikke Forholdene i Nordslesvig saa nøje, at de ligeoverfor Præsternes Flertal, ligeoverfor næsten alle Lægrepræsentanter for den nordslesvigske Kirke og ligeoverfor den store Majoritet af de nordslesvigske Medlemmer af denne Synode tør udtale, at de i Petitionerne udtalte Ønsker ere ubegrundede.

Vi bede ikke om, at de udtaler dem for disse Petita, men vi ønske, at Synoden officielt bringer dem til Konsistoriets Kundskab. Konsistoriet kan da undersøge dem. Vi ville kun gøre vor Pligt, saaledes som vor Kirkes Grundlov og vort i denne Synode aflagte Løfte paalægge os det. Vi ville efterkomme vor Pligt saaledes, at vi paa den yderste Dag kunne forsvare det for Vorherre. For Resultatet ere vi ikke ansvarlige. Naar vi gøre vor Pligt, kunne vi overlade Udfaldet til Vorherre og stole paa, at han ogsaa fremdeles vil beskytte sin Kirke i Nordslesvig.“

Holsteneren Pastor Harder fik Ordet og yttrede blandt Andet:

„Jeg er ligesom Synodemedlemmerne fra Nordslesvig af den Mening, at Børnene fuldstændig maa beherske det Sprog, paa hvilket Religionsundervisningen meddeles dem. Jeg er overbevist om, at de 77 Præster har ladet sig lede ene og alene af Interessen for Befolkningens religiøse og kirkelige Liv. Provst Reuter, der staar i Spidsen for hine 77 Præster, er en god tysk Mand.“

Alligevel anbefalede denne gejstlige Herre Synoden, at stemme for Overgang til Dagsordenen.

Nu fik Synodemedlem, Gaardejer Hans Nissen fra Viby paa Als, det andet Medlem af Petitionsudvalgets Mindretal, Ordet. I en inderlig Tilslutning til den grevelige Ordførers bestemte og indtryksfulde Tale, udtalte den frie Bondemand sig paa sin jævne men ligeledes af inderlig og dyb religiøs Overbevisning prægede Maade sin Mening om de i Petitionerne fremsatte Ønsker angaaende den nordslesvigske Befolknings Hjertesag.

Hans Nissen sagde:

„Mine højtærede Herrer! Jeg staar paa de 1329

Petenters Standpunkt, og, som jeg antager, saaledes paa vor evangelisk-lutherske Kirkes Grundvold. Paa første Pintsedag har den hellige Aand for Alverden givet tilkende, at Evangeliet skal bringes Folkeslagene paa deres eget Tungemaal. Ved den lutherske Reformation er denne Grundsætning atter kommen til sin Ret.

Overpræsidualanvisningen af 18. December 1888 har dog forladt dette Princip, paa den ene Side ved den Bestemmelse, at de nordslesvigske Børn kun tildels maa undervises i Religionen paa deres eget Sprog, og paa den anden Side ved, at man ikke giver Børnene Undervisning i det danske Sprog, hvorefter følger, at selve de danske Religionstimer ikke fuldt ud medføre den tilsigtede Nytte.

Petitionsudvalgets Majoritet paastaar nok, at det dobbelte Religionsprog kun kan fremme Børnenes religiøse Erkendelse, men de 77 Præster paastaar i deres Andragende, at Skolen med Hensyn til Religionsundervisningen ikke yder det, hvad der efter de almindelige Bestemmelser § 15 betegnes som dens Opgave. At dette maa indvirke uheldig paa det religiøse og sædelige Liv, er klart.

Efter min Opfattelse ligger den største Anstødssten paa et andet Sted. Indførelsen af de tyske Religions-timer kan vi kun betragte som et Skridt til Kirkens Germanisering.

Denne Opfattelse bestyrkes ogsaa af Bestemmelsen i Anvisningens § 5. Her forordnes nemlig, at de kongelige Skoleinspektører — og i de allerfleste Tilfælde er det jo Præsterne — i „Samkvem med Børnene skulle benytte sig af det tyske Sprog og agte paa, at dette ogsaa mere og mere bliver Tilfældet med Børnene i deres indbyrdes Samliv.“

Naar dette ikke er Germanisering, saa ved jeg sandelig ikke, hvad Germanisering er. Altsaa Germanisering ved Gejstligheden, rigtignok i deres Egenskab af Skoleinspektører, af Statstjenere, men dog ved de samme Personer, der staa i Menighederne som Guds Tjenere.

Forestil dem en Gang, mine Herrer, at en Præst i sin Egenskab af Sjælesørger aflægger Besøg hos en Familie i sit Sogn. Med Forældrene er han nødt til at tale dansk, da disse ikke forstaa tysk, og med Børnene skal han som Skoleinspektør tale tysk. Tror de, at Præsterne under saadanne Forhold kunne virke med Velsignelse i deres Menighed?

Mine højtærede Herrer! I Nordslesvig hersker en Nødstilstand, en kirkelig Nødstilstand, hvis Rækkevide maaske kun vi, der daglig have den for Øje, rigtig kunne fatte. Petitionsudvalgets Flertal siger jo ogsaa, at den (Nødstilstanden) er notorisk. Det glæder mig, at jeg ogsaa er i Overensstemmelse med Flertallet deri, at den religiøse Ophidselse hos os er fremkaldt af Anvisningen af 18. December 1888.

Forresten holder jeg det for ikke korrekt af Flertallet, at det af Petenterne fordrer et Bevis for, at det religiøse Liv hos os sygner, da det selv benytter Petenternes Vidnesbyrd som Bevis for stærke kirkelige Misligheder.

Men naar Nødstilstanden er notorisk, saa maa den afhjælpes. Angaaende Midlet hertil har jeg desværre ikke kunnet slutte mig til Flertallet. Det er jo muligt, at den kongelige Regering for Tiden alvorlig tilstræber at pleje og forbedre den danske Undervisning; en bestemt aaben Erklæring i den Retning fra den høje kongelige Regering foreligger ikke, saavidt jeg ved.

Vi frygte ikke saa meget for en voldelig Forandring af vort Kirkesprog, i det Mindste ikke i dette Aarhundrede; men sér vi paa Fortiden, saa kan vi ikke væрге os imod den Ængstelse, at Kirken skal germaniseres med List. Saalænge Anvisningen af 18. December 1888 bestaar uforandret, formaar jeg ikke at indse, at den kan gennemføres uden Germanisering. Ikkun ved en Forandring kan det Saar, den har tilføjet Kirken, læges.

Naar de, mine Herrer, virkelig ville bidrage til at afhjælpe Nødstilstanden, naar de ville berolige de nordslesvigske Menigheder, naar de ville forbarme dem over de nordslesvigske Fædres og Mødres Sanvittighedsnød, hvis Børn det gælder, og jeg ved, at de har Villien, saa stem for Mindretallets Andragende!“

Disse indtrængende Ord af den nordslesvigske Bonde- mand, denne af dyb religiøs Sorg prægede Tale af den om sin Sags Renhed af Hjertens Grund overbeviste Hæders- mand, fulgtes af en alvorfuld Præstemands indtrængende Henvendelse til Synoden om at støtte Mindretallets An- dragende.

Det var Pastor Claussen af Dybbøl, der fik Ordet og aflagde følgende Vidnesbyrd:

„Naar jeg tager Ordet, saa sker det, for at aflægge et personligt Vidnesbyrd. Jeg er en af de 77 Præster, der i en Petition have henvendt sig til Ministeren. Uden at tilegne mig Petitionernes Indhold, træder jeg ind for Mindretallets Petitum, fordi der i dette tages Hensyn til vor Stilling. Det er ikke let at tage Ordet i denne Sag, der næsten er haabløs. Vi blive derved udsat for alle Slags Mistydninger, men „uden Frygt og uden Gysen“ tager jeg dog Ordet i denne vigtige Sag. Vor Ungdoms

Undervisning i Modermaalet er en Helligdom, betydningsfuld for vor Landskirke, for Menighederne og Ungdommen selv. Tillad mig nogle historiske Kommentarer:

Overpræsidualanvisningen udstedtes i 1888; den Gang levede vi i Fred. Med Tak erkænder jeg, at Anvisningen har ladet os beholde de 4 Timer Religionsundervisning paa Modersmaalet, som vi kan fordrø. Alligevel maa vi slutte os til den Anskuelse, at Anvisningen indeholder en Fare for vor Kirke. Derfor gik vi til vor kirkelige Øvrighed, og afgjort tysk-nationale Præster til Overpræsidenten, for at forebringe vor Betænkning. Ogsaa Kirkeforstanderskaberne have henvendt sig til Konsistoriet. Af Konsistoriet modtog vi det Svar, at vi, da Overpræsidualanvisningen ikke kunde forandres, maatte gøre alt muligt for at afværge den Fare, vi gjorde opmærksom paa. Derpaa har Sagen været til videre Forhandling i de nordslesvigske Synoder. Til sidst have vi 77 Præster henvendt os til Kultusministeren med vor Petition, i hvilken vi henviste til den Skade, som allerede er sket og altid vil brede sig mere, og bade om 2 Timers dansk Sprogundervisning.

At Skaden hidtil ikke er større, ligger tildels i, at vi Præster troligen have udført vort Arbejde. Videre vil jeg meddele: Vort Folk er opfyldt af Sorg, fordi det ser sit Modersmaal truet. Denne Sorgs Berettigelse finder alle vegne Udtryk, f. E. ved Katekisationerne, ved hvilke Børnene langt fra kunne følge saa godt med og svare saa godt som tidligere. Mine Konfirmander kunne ikke mere som tidligere selvstændig nedskrive Konfirmandundervisningen, jeg maa bede dem om at afskrive samme, og alligevel gøre de mange Fejl. Ligesom det er umuligt for Børn med plattysk Tungemaal at følge en Religions-

undervisning paa det højtyske Sprog uden Sprogundervisning, saaledes er det ogsaa umuligt for Børn, der hjemme kun tale Platdansk, uden Sprogundervisning at følge Religionsundervisningen paa Dansk.* Det danske Sprog maa bevares for Børnene, det er et lifligt Sprog, et Sprog, der har en stor Literatur. Men skal dette ske, saa maa de danske Religions-timer blive baaret af Undervisning i Skriftsproget.

Ogsaa vor Landskirke trues af en stor Fare. Gamle Folk hente deres Opbyggelse ved Siden af Kirken af gamle danske Prædikensamlinger. Bliver nu den danske Gudstjeneste formindsket, saa søge de Opbyggelse paa anden Maade, og Faren for en Udtrædelse ligger nær. Jeg er ingen Profet og ikke Søn af en Profet, men jeg boer hos mit Folk og elsker det, det ganske Folk, ogsaa Nordslesvigerne. Derfor træder jeg bedende og advarende rem for Synoden, at man maa bevare sig et Hjerte ogsaa for Nordslesvig og vedtage Minoritetens Petikum.“

Med alvorfuld Taushed havde hele Synoden fulgt Pastor Claussens Vidnesbyrd, men alligevel fulgte Majoriteten ikke hans indtrængende Opfordring.

Provst Kjer udtalte nok, at han agtede Pastor Claussens Vidnesbyrd, og at han gav Nissen-Viby Ret i, at en notorisk Nødstilstand var tilstede i Nordslesvig.

Pastor Lühr fra Ditmarsken erklærede sig for Indførelsen af danske Sprogtimer, men Generalsuperintendent Kaftan afgav den Erklæring, at han i sit Hjerte ikke nærede Spor af Fjendskab imod det danske Sprog, men dog var kommen til det Resultat, at han tjente Kirken i

---

*) Pastor Claussen har naturligvis af Hensyn til den hos Tyskerne gængse Talemaade: „platudansk og højdansk“ benyttet Betegnelse „platudansk“ for det danske Folkesprog i Nordslesvig.

Nordslesvig bedst ved at stemme for Majoritetens Petikum, der gik imod Andragendet om dansk Sprogundervisning i Menighederne med dansk Kirkesprog.

Overprædialraad Hagemann udtalte sig bestemt imod Minoritetens Andragende og paastod, at det ogsaa var Statsministeriets Standpunkt. Hans Tale vidnede om preussisk Ukendskab til Forholdene og Tildragelserne Nordslesvig, og ofte lød den som en Gentagelse af de hadefulde Beskyldninger, en vis Klasse tyske Avisskrivere pleje at udslynge imod den nordslesvigske Befolkning. Men den ivrige Regeringsrepræsentant høstede intet Bifald hos Forsamlingen. Han blev tildels imødegaaet af General-superintendent Kaftan og Pastor Wolf fra Varnæs, og Grev Schack tilbageviste hans haarde Beskyldninger paa en saa bestemt Maade, at den danskfjendtlige Overprædialraad saa sig nødsaget til at give sine Ord en mildere Form.

Et Andragende om Afslutning af Debatten vedtoges nu, og ved selve Afstemningen stemte kun 23 Synodemedlemmer for Minoritetens men 66 for Majoritetens Andragende.

Saaledes behandlede Hertugdømmernes Fællessynode Nordslesvigernes Andragende om nogle danske Sprogtimer i de Skoler, hvor Religionsundervisningen og Kirkesproget er Dansk! En Forsamling af 90 Medlemmer, hvoraf henimod Halvdelen vare gejstlige Herrer! Ikke faa af de Herrer, der stemte med Majoriteten, have i sin Tid været med til i høje Toner at fordømme det danske Sprogreskript, hvorefter der i Aarene mellem 1851 til 1864 i de saakaldte blandede Sogne (Sogne med dansk og tysk Omgangssprog) i Mellemslesvig indførtes dansk Skolesprog med 4 ugentlige tyske Sprogtimer. Men nu handlede de

i Overenstemmelse med det tyske Ord: „Ja, Bauer! das ist ganz was Anders.“

Hvad agte de syvtisyv Præster nu at gøre? spurgte Nordslesvigerne. Man turde jo ikke tro andet, end at de Herrer Præster alle havde ment det ærligt og alvorligt med deres Forlangende om dansk Sprogundervisning, thi de havde jo alle erklæret, at deres Samvittighed havde været Drivfjederen for deres Henvendelse til Konsistoriet, Regeringspræsidenten og Ministeren. Deres Ordfører, den myndige Provst Reuter i Broager havde endog udtalt: „Religionsundervisningen vil være lig Nul for de dispenserede Børn, hvis Anvisningen af 18. December 1888 opretholdes.“

Men blandt de syvtisyv fandtes ikke faa, der først og fremmest følte sig som Statstjenere og paa preussisk Vis forstode at følge et Vink fra den verdslige Regering, og de faldt efterhaanden fra.

„Børnene maa behandles som Døvtumme!“ forkyndte Kredsskoleinspektør Mosehus fra Aabenraa, og mangen en Gudsmænd bøjede sig for Korporalstokslæren og opgav Modstanden imod det danske Modermaals Til-sidesættelse i Skolen paa det religiøse Livs Bekostning

Paa de nordslesvigske Provstisynoder i 1895 og 96 blev Sprogsagen atter og atter draget frem af de folkevalgte Repræsentanter, men Præsternes Tilslutning blev svagere og svagere. Haarde Ord maatte de tilbagevigende Præster høre af deres Kolleger blandt Lægmændene, og det skete, at de i Taushed hørte paa alvorsfulde Bebrejdelser. Men det skal siges til Ros for de nordslesvigske Præster, der forblev tro imod deres Opfattelse af Sprog-anvisningen af 18. December 1888, at de mere og mere.

aaben og ærlig bekende og vise, at det er en virkelig Samvittighedssag for dem at arbejde for Indførelsen af danske Sprogtimer i de nordslesvigske Folkeskoler.

Men skulde den preussiske Regering deraf, at over en tredie Del af de syvtisyv nordslesvigske Præster af Hensyn til deres Stilling som Statsembeds mænd og fordi de bleve skuffede i deres Forventning om Medgør lighed hos Regeringen i Sprogsagen have trukket sig mere og mere tilbage, slutte, at der i Sprogkampen efterhaanden ogsaa vil vise sig Slappelse hos en Del af den nordslesvigske Befolkning, saa vil den blive grundig skuffet. Sprogsagen er en Hjertesag for den nordslesvigske Befolkning, og selv de nationalt mindst udviklede føle, at der i sproglig Henseende fra tysk Side øves en Uret, der er saa indgribende, at den forstyrrer Kulturudviklingen og Aandslivets Højning i den Grad, at det i saa Henseende maatte gaa sørgelig tilbage i Nordslesvig, hvis der ikke fra Befolkningens Side blev bragt Offer paa Offer for at forhindre dette. Men den, der tvinger et Folk til Aar ud og Aar ind at bringe Offer paa Offer, hvor det unde naturlige Forhold vilde være unødvendig, er ikke Folkets Ven og bliver det aldrig.

I „Sønderjydske Aarbøger“ for 1894, Side 9, hedder det: „En Bøjning henimod en Udtrædelse af Statskirken og Sammenslutning til frie Menigheder med selvvalgte Præster, gjorde sig ogsaa gældende i 1893 og synes at være i stadig Fremgang.“

Dette Ord har fundet Bekræftelse i Udviklingen af det religiøse Liv i Nordslesvig i 1894 til 96, navnlig med Hensyn til Sammenslutningen til frie Menigheder med selvvalgte Præster. Og Pastor Claussens Ord paa Fælles-

synoden om den Fare for Landskirken, at Folk kunde søge Opbyggelse udenfor den, har vist sig at have været berettiget.

Istedetfor tidligere to Frimenighedspræster har Nordslesvig i de sidste 3 Aar haft 3, og en fjerde ja rimeligvis ogsaa en femte vil snart følge efter. Dertil kommer, at denne Bevægelse har bredt sig fra det vestlige Nordslesvig til det østlige, og snart vil den spænde sig over det hele og omslutte alle, der føle, at kun paa den Maade kan den kirkelige Nødstilstand afhjælpes.

Disse Frimenigheders Gudstjenester holdes endnu i Forsamlingshuse og private eller offentlige Lokaler, men ogsaa i saa Henseende tegner det til en Forandring.

Paa Bakken ved Bovlund, Bovlund Bjærg kaldet, omtrent lige langt fra Østersøen og Vesterhavet, ligesom ogsaa omtrent lige langt fra Kongeaaen og det danske Sprogs faste Grænse imod syd, midt i Nordslesvig, er der af den gamle Frimenighed for Bovlund og Omegn rejst et Gudshus, vidt synligt fra alle Sider. Det er en smuk Kirke med Langskib, Kor, Korrunding og et slankt med Spir forsynet Taarn.

Det var Menighedens mangeaarige og nidkære Præst, den afholdte og i vide Kredse kendte Pastor L. B. Poulsen, der fattede Tanken, og Menighedens ældste Medlem, den i 1895 afdøde, over hele Nordslesvig som en alvorsfuld og fremragende Patriot kendte Gaardejer Bunde Refslund, greb Tanken med inderlig Glæde og stillede sig i Spidsen for dem, der paatog sig Arbejdet for dens Virkeliggørelse. Ved frivillige Bidrag især fra den frie Menigheds egne Medlemmer og fra Venner rundt omkring i Nordslesvig indkom der nu Bidrag til et Beløb af omtrent 16,000 Mk. Fra Frimenigheder norden Aaen indløb der Gaver, saasom

et Alterbord, et Par Alterlysestager, en Granitdøbefont, en Altertavle, en Klokke og mange værdifulde Udsmykningsgenstande. Med Iver toges der fat paa Byggearbejdet, og allerede i Eftersommeren 1896 var den første Frimenighedskirke i Nordslesvig færdig til at tages i Brug.

De preussiske Myndigheder have altid set skævt til alle Forsamlinger og Møder, den danske Befolkning holder rundt omkring i Nordslesvig, ogsaa til kristelige eller kirkelige Møder og Forsamlinger. Frimenighedernes Gudstjenester maa anmeldes som offentlige Møder, og en Gensdarm plejer at overvaage Gudtjenesten fra Begyndelsen til Slutningen. En Tid lang forbøde Undermyndighederne, at Gudstjenesten i Bovlund Frimenighed afholdtes i den egentlige Søndagstid fra Kl. 10 Formiddag til 4 Eftermiddag, men Pastor Poulsen klagede til Kammerretten i Berlin, og snart kunde han atter afholde Gudstjeneste om Formiddagen. Men Gensdarmen har fremdeles Lov at overvaage Gudstjenesten, og det er jo et talende preussisk Billede, at tænke sig en preussisk Gensdarm med Pikkelhue paa, stillende sig ved Siden af Alteret eller Prædikestolen i Frimenighedens Forsamlingssal, med mørkt Blik betragtede enhver, der træder ind i Salen, og stram og afmaalt forlade den, naar Gudstjenesten er forbi og Menigheden gaar hjem. I offentlige, politiske Møder kan man vænne sig til Politiets Nærværelse, ja man kan blive saa vant til at se en eller to Uniformer og Pikkelhuer ved saadanne Møder, at man ligefrem savner dem, naar de tilfældigvis ikke strax ved Mødets Begyndelse eller for en kort Tid under Mødet ikke vise sig for en. Men under en Gudstjeneste at skulle blive overvaaget af en preussisk Pikkelluemand, det kan ikke enhver vænne sig til.

Kirken i Bovlund var altsaa færdig til at tages i Brug, og der anmeldtes en Forsamling i den til den 19de September 1896. Men nu gjorde Myndighederne gældende, at Kirken ikke maatte tages i Brug, inden der var indhentet ministeriel Tilladelse dertil, og den anmeldte Forsamling forbødes.

Et klogt Hoved havde nemlig fundet en gammel dansk Lov eller Forordning, der for længe siden var gaaet i Glemmebogen, men nu toges frem for at blive anvendt imod Bovlund Frimenighed. Ifølge denne Lovs Bestemmelse skal der af Ministeriet gives Tilladelse til Afholdelse af Gudtjeneste i særlig dertil opførte Bygninger, og denne Tilladelse havde man ikke ansøgt om. Der blev naturligvis strax ført Klage over Forbudet af den anmeldte Forsamlings Afholdelse, men endnu er der ikke truffen nogen Afgørelse i denne Sag, og Kirken paa Bovlund Bjærg staar den Dag i Dag uden at blive benyttet. Men ogsaa denne Prøvelsestid vil faa en Ende, og den vil visseligen ikke skade det frie Menighedsliv.

Imidlertid bygges der en anden Frimenigheds-Kirke ved Haderslevfjord, og ogsaa dette Gudshus vil snart staa som et Vidnesbyrd om, at den danske Befolkning i den nordøstlige Del af Nordslesvig ogsaa har Evne og Villje til at afhjælpe den kirkelige Nødstilstand, som Magthaverne have fremkaldt i vor fra gammel Tid som kirkeligsindet bekendte lille Landsdel.

I Haderslev og Haderslev Omegn tiltog i de sidste Aar Trangen til at høre Guds Ord forkyndt i Modersmaalets rene Toner og af Mænd, der forstaa Folkets inderste Hjertelængsler, saa Præst og Menighed blive ét. Snart

enedes man da ogsaa om at hidkalde en Mand, om hvem man troede, at han i alle Maader nærmest kunde afhjælpe denne Trang. Man skrev til Amerika, til den der som Ordets ivrige Forkynder virkende Landsmand Pastor R. Thomsen, og Thomsen kom. Nu begyndte Pastor Thomsen at holde Gudstjeneste med en fri Menighed i private og offentlige Lokaler i Haderslev og Omegn, og Ønsket om at kunne samles med deres Fripræst i en rigtig Kirkebygning bredte sig blandt de mange, der sluttede sig til ham. Man begyndte med at samle frivillige Bidrag til for dem at kunne opføre et Gudshus, og disse Bidrag flød saa rigelig, at man snart kunde begynde med at bygge en Kirke, der om ikke længe vil staa færdig, til at tages i Brug, ligesom Bovlund Frikirke.

Det er dog ikke alene i disse Egne, hvor det frie Menighedsliv har gjort sig saa stærkt gældende, saa man begyndte med at bygge sig selv Kirker, at det nordslesvigske Folk føler den kirkelige Nødstilstand; nej, overalt mærker man denne Følelse, der vel paa mange Steder endnu er en Understrøm, men snart kan vise sig som en, ogsaa den store Masse med sig rivende aandelig Bevægelse.

Vore tysksindede Præster og deres Foresatte have i Almindelighed kun meget lidt Øje for, hvad der baader den af dem repræsenterede Statskirke bedst. Derfor sker der hos os Ting, der ere aldeles uforstaaelige for Folk, der ere af den Mening, at Kirkens Tjenere og al Øvrighed bør øve Fordragelighed og Mildhed i deres Optræden ligeoverfor dem, for hvis Skyld de ere til og som de ere satte til at lede og styre saaledes, at de vindes istedetfor at frastødes.

En ejendommelig Fremgangsmaade af de kirkelige

Myndigheder maatte Kirkeældste Callesen i Lerskov i Aabenraa Provsti lide under i 1895. Hans Datter var forlovet med en Mand, der er udtraadt af Statskirken og hører til en nordslesvigske Frimenighed. Da nu Bryllupet skulde staa, blev det holdt i Callesens Hjem, og en Frimenighedspræst forrettede Vielsen. Vore Frimenigheder høre, som bekendt, ligesom vore Statsmenigheder til den lutherske Kirke. Alligevel tog Stedets Statskirkepræst af denne Vielse i Callesens Hjem Anledning til, at erklære Callesen for uskikket til at være Kirkeældste i en Statskirkenighed, og Provstisynodeudvalget sluttete sig i sin Majoritet til Præsten. Callesen, en kirkeligsindet og i sit Sogn som overalt, hvor han er kendt, meget agtet og anset Mand, protesterede imod sin Afsættelse som Kirkeældste. Dette nyttede dog ikke, han fik intetsteds Medhold hos de kirkelige Myndigheder, endskøndt man ikke kunde fremføre andet imod ham, end at han havde vist Gæstfrihed mod sin Datter paa hendes Bryllupsdag. Er der Rimelighed for, at en saadan Fremgangsmaade vil gavne Statskirken og skade Frimenighederne? Den, der tror det, tager visseligen fejl.

Den nordslesvigske Presse ledes fremdeles af Mænd, der trofast kæmpe ved Befolkningens Side for Modersmaalets og Nationalitetens Bevarelse, altid staaende paa de udsatte Poster, saa Modstandernes Angreb særlig rette sig imod dem. Idelige Presseprocesser og Pengebøder, ja meget ofte Fængselsstraffe af længere Varighed var ogsaa i Aarene 1894 til 96 den Anerkendelse, vor Presses Repræsentanter fik af de preussiske Domstole for de frejdige Ord, de til enhver Tid lod lyde under Kampen.

Blandt Presseprocesserne i de sidstforløbne tre Aar

have to vakt særlig Opmærksomhed selv langt ud over Nordslesvigs Grænser. Den ene var Processen angaaende Anvendelsen af vor Landsdels gamle Navn Sønderjylland, og den anden var Processen angaaende Benyttelsen af den gamle danske Talemaade: „For en Ordens Skyld“.

Navnet Sønderjylland, der fra Arrilds Tid er bleven brugt for vor Landsdel, det gamle danske Kronland inellem Kongeaaen og Ejderen, som indtil vore Dage benyttedes Side om Side med Betegnelsen Hertugdømmet Slesvig, dette Navn er nu forbudt og maa ikke bruges af os Nordslesvigere, hverken i Skrift eller Tale. Mon der gives nogen Kulturstat udenfor Preussen, hvor et lignende Forbud eksisterer? Og mon Preusserne tro, at vi Nordslesvigere nu skulde glemme det gamle Navn Sønderjylland og forsømme at bringe til kommende Slægters Kundskab, at dette Navn er det historiske, det oprindelige Navn for Landet inellem Kongeaa og Ejder? Hvis saa er, da tage de visseligen Fejl.

Men de tage jo tit fejl, og de toge ogsaa fejl, da de udlagte Talemaaden „For en Ordens Skyld“ som betydende: for at faa en Orden. En preussisk Amtsdommer havde givet den nævnte Talemaade denne Betydning, en Tolk ved en preussisk Landret paastod, at Amtsdommeren kunde have Ret, og et ikke navngivet Akademi (?) havde afgivet det Skøn: Ordene „for en Ordens Skyld“ betyde først og fremmest „der Ordnung wegen“, men kunne sproglig lige saa korrekt betyde „eines Ordens wegen“. Det nyttede ikke, at sagkyndige Mænd for Retten afgave den Erklæring, at det paaklagede Udtryk kun kan betyde „af Hensyn til Skik og Brug“; to Medarbejdere ved „Flensborg Avis“ bleve idømte Fængelsstraffe for at have benyttet

det nævnte Udtryk i en Meddelelse om en tysk Fest, fordi en tysk Amtsdommer følte sig fornærmet i Meddelelsen ved det nævnte Ord. Det hjalp heller ikke, at Præsidenten for det kongelige danske Videnskabernes Selskab i Kjøbenhavn, Julius Thomsen, at Professor i sammenlignende Sprogvidenskab ved Kjøbenhavns Universitet, Vilhelm Thomsen, at Professor i de nordiske Sprog ved Københavns Universitet, Ludv. Wimmer, at daværende Rektor ved samme Universitet, Zeuthen, at en Række andre danske Autoriteter i sproglig Henseende udtalte sig bestemt for de anklagedes Forklaring af det benyttede Udtryk, og at over 2000 ansete nordslesvigske Mænd erklærede, at de vare villige til for Retten at bevidne, at man i Nordslesvig ikke forstod andet ved Ordet „For en Ordens Skyld“ end „af Hensyn til Skik og Brug“. De to Journalister maatte afsone de Fængselsstraffe, de vare blevne idømte paa Grundlag af et sprogligt Skøn, hvis Indhold var absolut falsk.

Den danske Presse er naturligvis ogsaa udsat for Angreb fra den tyske Presses Side, og da den sidstes Ledere og Medarbejdere her i Nordslesvig ikke netop kunne roses for at holde paa god Tone i deres Organer, saa er det ikke sjældent, at ogsaa grove personlige Fornærmelser fremkomme imod den danske Befolknings fremtrædende Mænd. Det er sket, at der er bleven rejst Klage af danske Mænd imod tyske Avisskrivere for personlige Fornærmelser, og de tyske Avisskrivere ere ogsaa adskillige Gange blevne idømte Pengebøder, ja, i et enkelt Tilfælde endog en ret betydelig Pengebøde. Men saa er det ogsaa sket adskillige Gange, at disse „Ritter von der traurigen Gestalt“ have ansøgt om Benaadning og have

opnaaet enten fuldstændig eller delvis Fritagelse for den idømte Straf. Og saadanne Herrers journalistiske Produktioner skulde virkelig betyde noget i en national Kamp som den, vi føre? Nej, og atter nej! det tyske Folk maatte jo tabe Agtelsen for sig selv, naar det vedblivende vilde lade sig føre bag Lyset af disse Lejesvende. Men Presseforholdene hos os belyses dog ogsaa af saadanne Udslag af tysk Kampmaade.

Ogsaa Udgifveren af „Sprogforeningens Almanak“, M. Andresen, paaførtes der en Presseproces for en Fortælling i Almanaken, men Straffen blev dog, efter hvad nordslesvigske Redaktører er vant til, ikke nogen betydeligere Fængselsstraf.

Blandt Forseelserne imod Lovene findes der i den preussiske Stat en ejendommelig Kategorie, der kaldes „grov Uorden“. I Nordslesvig er denne Kategorie i de sidste Aar hyppig bleven eftervist.

Da en nordslesvigs Landmand om Aftenen paa Danmarks Konges Fødselsdag satte Lys i sine Vinduer, bemærkedes dette ogsaa af hans tysksindede Nabo. Denne Nabo blev senere, da Landmanden maatte møde for Retten, som anklaget for at have begaaet „grov Uorden“, tilkaldt som Vidne, og nu udsagde Tyskeren, at han hin Aften havde set Lys i den anklagedes Vinduer, at han havde ærgret sig derover og derpaa var gaaet i Seng. Dette naive Vidnesbyrd var et Bevis for, at den anklagede virkelig havde gjort sig skyldig i „grov Uorden“, og han blev idømt en Pengebøde. Men antage Preusserne, at Nordslesvigerne paa den Maade ville lære at glemme den danske Konges Fødselsdag, da tage de ogsaa her fejl.

Ogsaa Pressens Repræsentanter bleve i de sidste Aar

anklagede for at have gjort sig skyldige i „grov Uorden“, ligesom flere Privatfolk. Et Par af de sidste, fordi de havde udstillet Handelsvarer med Dannebrogspaner paa.

Fra Tid til anden, tilsyneladende altid med visse Mellemrum, udvistes der i de sidste Aar en Masse danske Undersaatter af Landet. Saaledes i den første Halvdel af 1894 over 100, og henimod Slutningen af samme Aar fik paa en Gang en Snes kongerisk-danske Mejerister, der havde Ansættelse ved større Mejerier i Nordslesvig, Befaling til at forlade Landet.

Berømte danske Skuespillere fra det kongelige Theater i København, der af en nordslesvigsk Theaterdirektør var engageret til at spille nogle Aftener i Haderslev, bleve strax ved deres Ankomst til nævnte By udvist af Landet, endskøndt Politiet havde faaet forelagt alle de Stykker, der agtedes opførte, og ikke havde haft noget at erindre imod dem. Men en preussisk Udvisningsordre forhindrede, at Befolkningen i nævnte By og Omegn eller noget andet Sted i Nordslesvig kom til at nyde en ualmindelig kunstnerisk Opførelse af Skuespil paa Modersmaalet, og de danske Kunstnere bleve, uden i mindste Maade at have forset sig imod Landets Love, expederede over Landets Grænse.

Fru Elfride Fibiger fra København blev det i 1896 forbudt, at holde et Foredrag i Haderslev om „Kvindens Betydning for Hjemmet“. Hun havde allerede averteret Foredraget, da hun iforvejen havde indhentet den haderslevske Borgermesters Tilladelse dertil, men saa kom der pludselig et afgørende Forbud, og det aldeles upolitiske Foredrag maatte aflyses.

Men ikke blot Skuespil og Foredrag af kongerigske

Mænd og Kvinder ere ikke tilladte i Nordslesvig, ikke engang dansk kunstnerisk Musik taales. Den berømte Violinistinde Frøken Frida Schytte fra København fik nemlig ikke Lov til at give Koncerter i Nordslesvig, hvorom hun havde ansøgt.

Naar de preussiske Myndigheder tro, at Nordslesvigerne paa den Maade kunne hindres i at søge Nydelsen af dansk Kunst, saa tage de fejl. Jo mere man udestænger dansk Kunst fra Nordslesvig paa den Maade, desmere søge Nordslesvigerne over Grænsen, for under en friere Luftning at forskaffe sig den højere Nydelse, Magthaverne her hjemme ikke vil tillade dem.

Sangen er altid bleven dyrket meget i Nordslesvig, og intetsteds kender man de danske Nationalsange saa godt som her. Smaabørn, Ynglinge og Jomfruer, Mænd og Kvinder indtil Oldingealderen kan de danske Nationalsange udenad fra første til sidste Vers. Sangen har tidt været Nordslesvigernes Tilflugt i den nationale Kamps mørkeste Dage, og naar den danske Nordslesviger hverken paa Thinge eller i det offentlige Liv turde udtale sine Følelser paa det ham saa kære Modersmaal, saa gav han Sorgen eller Glæden Luft i en til Stemningen passende dansk Sang, særlig i Selskaber og Forsamlinger. Allerede strax da Preusserne i 1864 besatte Landet, udkom der et Forbud imod Afsyngelsen af danske Sange af „ophidsende“ Indhold. Dette Forbud omfattede længe kun saadanne Sange, der kunne kaldes Krigs- og Kampsange, direkte rettede imod Tyskerne, men efterhaanden fandt Politiforvaltningerne og efter dem Domstolene paa, at henvføre alle mulige danske Nationalsange til de „ophidsende“ altsaa forbudte Sange, og i 1894 til 96 ere mange Nordslesvigerne blevne idømte undertiden betydelige Pengebøder, for at have sunget en

dansk Sang. Særlig fintfølede ere Amtsforsstanderne og Politiet, der overvaage Foredrags- og offentlige Møder, og det er ikke sjældent, at der efter et saadant Møde er bleven mulkteret en halv Snes Mennesker, der vare tilstede ved Mødet og deltog i Afsyngelsen af en dansk Sang, som i over 30 Aar under preussisk Herredømme er bleven sunget de tusinde Gange, uden at maaske den samme Amtsforsstander eller samme Gensdarm har haft det mindste at indvende imod dens Afsyngelse. De preussiske Politikasser have i Aarene 1894, 95 og 96 slugt ikke ubetydelige Summer, der indkom som Pengebøder for Afsyngelsen af danske Sange; men alligevel kendes de danske Sange ligesaa godt nu som tidligere i Nordslesvig.

Ejendommeligt er det, at Domstolene i Almindelighed straffe de unge Nordslesvigere, der have tjent i den preussiske Armee, haardere end andre, naar de have været med til at synge danske Sange, der betegnes som „ophidsende“. Mange Tyskere forklare dette Særsyn dermed, at man af Mænd, der have baaret Pikkelhuen og aflagt Soldatereden, venter eller endog fordrer, at de skulle opgive deres danske Sindelag. Men de unge Nordslesvigere mener, at de, naar de har gjort deres Pligt som Soldater og atter ere komne hjem igjen, have Lov til at betragte sig som frie Borgere, der kunne fordre at blive behandlede som saadanne. Og denne naturlige Opfattelse af deres Stilling som frie Statsborgere opgive de ikke for nogle Pengebøders Skyld, ja ikke for haardere Straffe. De længes kun desmere efter Lejlighed til at kunne benytte sig af deres Ret til at bevise, at de trofast følge i Fædrenes Spor i Kampen for Bevarelsen af Modersmaal og Nationalitet. Thi de vide, at man venter af dem:

For de gamle, som faldt,
er der ny overalt.

De vil møde, hver Gang der bliver kaldt.

Tyskerne have i de sidste Aar arbejdet med Højtryk paa Nordslesvigs Fortyskning. Særlig have de gennem to Foreninger søgt at brede Tyskeriet, nemlig igennem „den tyske Forening for Nordslesvig“ og igennem Foreningen til Indkaldelse af tyske Nybyggere. I Spidsen for den første staar en indvandret Lærer, en født Brandenburger, og i Spidsen for den anden Forening staar en preussisk Amdsdommer. Det er betegnende for Tyskeriet i Nordslesvig, at Embedsmændene altid staa i Spidsen for det, og at disse Embedsmænd som oftest ere indvandrede Preussere, der mene, at de i en Haandevending kan gøre det af med Danskheden i Nordslesvig. Deres Stormløb i Treaaret 1894 til 96 imod dansk Sprog, dansk Nationalitet og dansk Kultur i Nordslesvig blev derfor ogsaa Hastværksarbejde og usselt ledet. Hertil kom, at den Mand, der stod i Spidsen for Regeringen i Slesvig, ligeoverfor Forholdene i Nordslesvig var slaaet med Blindhed. Baa de han og de Organer, vore Magthavere raade over, lode sig lede af uduelige Hornblæsere, der i deres drengeagtige Glæde over at være blevne antagne som Spillemand, holdt sig selv for store Strategikere og blæste Signaler efter eget Tykke. Derfor mislykkedes Stormløbet ogsaa over hele Linien, saa besindige og klartseende Tyskere have begyndt at advare imod at blive ved med denne Kampmaade.

„Frem i Tugt og Takt! Frem til Værk og Vagt!“
lød det imidlertid fra Række til Række i den nordslesvigske Folkehær. Støt og rolig stillede dens tre Hovedafdelinger: Vælgerforeningen, Sprogforeningen og Skoleforeningen sig

til Forsvarskamp paa Skandsen, mens Løsenet gik fra Mand til Mand:

„Hold din Tanke hed!
Virk og vær bered!“

Den nordslesvigske Vælgerforening havde imidlertid gode Dage, thi i Aarene 1894 til 96 faldt der ingen større Valg, saasom almindelige Rigsdags- og Landdagsvalg. Kun et Suppleringsvalg til Landdagen for 2den Kreds fandt Sted, og ved dette holdt de danske Valgmænd fuldt ud Pladsen. Istedetfor den ved Døden afgaaede Landdagsmand Hans Lassen valgtes Udgiveren af det danske Dagblad „Hejmdal“ og Medudgiver af „Sønderjydske Aarbøger“, H. P. Hanssen-Nørremølle i Aabenraa til Repræsentant for 2den slesvigske Valgkreds til den preussiske Landdag. Som født i Sundeved af en anset dansk Familie, og som Vælgerforeningens mangeaarige anerkændt dygtige Sekretær, havde Befolkningen i Sundeved og paa Als, ja i hele 2den Valgkreds til den preussiske Landdag længe udset ham for en Førerpost. Nu gaves der Lejlighed til at vise ham den fortjente Tillid, og fuldtallig mødte alle danske Valgmænd i Kredsen og kaarede ham enstemmig til Landdagsmand. — Vælgerforeningen lod dog afholde en hel Del politiske Møder i de forskellige Egne af Nordslesvig, og disse Møder vare alle meget godt besøgte, flere endda overmaade godt, og Stemningen var paa dem alle frejdig og løftende.

Sprogforeningen eller rettere „Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig“ arbejdede ogsaa i de sidstforløbne 3 Aar med stor Velsignelse. Den arbejder som bekendt for sin Opgave navnlig ved Udbredelsen af god dansk Læsning. Bogsamlinger holdes, eventuelt oprettes i ethvert Sogn i Nordslesvig, hvor der findes en patriotisk

Mand, der uden Vederlag paatager sig at give Samlingen Husly og at udlaane Bøgerne. I enkelte større Sogne findes endog to Bogsamlinger, og i Gennemsnit benyttes disse Bogsamlinger særdeles flittig baade af Unge og Gamle. Børnebøger og Billedværker, historiske og geografiske Lære- og Læsebøger og Kort uddeltes som Foræringer og Præmier i tusindvis, et Børneblad og en Almanak, særlig skrevet for Nordslesvig, udgaves, den sidste i mange tusinde Exemplarer.

Og saa den tredje store Folkehærafdeling: „Den nordslesvigske Skoleforening“. Den sendte aarlig hundreder af konfirmerede Dreng og Piger, hvis Forældre enten slet ikke eller kun meget daarlig selv havde Raad dertil, paa danske Fortsættelses- og Højskoler, for at de der kunde indhente det, der var bleven forsømt i de preussiske Statsskoler. Denne Forenings Virksomhed er af umaadelig Betydning for den opvoxende Ungdom, de kommende Slægter og for den nordslesvigske Befolknings Fremtid i det Hele taget. Det nytter ikke, at Preusserne sige: vi have Skolen og med den Fremtiden. Den preussiske Folkeskole er altfor meget en „Underofficersskole“, Korporalstokken mærkes for tydelig i den, og den arbejder med „paabudte Overbevisninger“. Men disse paabudte Overbevisninger holde ikke i Fremtiden, de bære ingen Spirekraft i sig og fæstne sig ikke i Barnesjælen. Det rette Livssalt for Ungdommens Opdragelse mangler. En paa uomtvistelige historiske Sandheder, paa Aandsfrihed og Selvbestemmelse og paa Kristendommens ikke med Statsinteresser blandede ophøjede Grundsætninger hvilende Undervisning, er ikke det fremtrædende Kendemærke for den preussiske Statsskole. Hvad Under da, at de

nordslesvigske Elever fra de danske Fortsættelses- og Højskoler vender hjem med et ganske andet og frejdigt Syn paa Livet, baade Folke- og Aandslivet! Og at ikke blot velhavende Forældres Børn skulle nyde dette Gode, men at ogsaa mangfoldige Børn af mindre velstillede og fattige Forældre kunne faa Del deri, det arbejder den nordslesvigske Skoleforening for. ·

Derfor synger den danske Nordslesviger ogsaa med den danske Sanger:

„Vi ser vor Fremtid fast imod,
om ogsaa den er graa,
med Trøst, fordi vor Sag er god,
men tyst, for vi er faa.
Selv om Haabet veg,
ingen Sagen sveg,
ej er retfærdig Mand om Kinden bleg.“

Oversigt over historisk litteratur fra årene 1894–95 vedrørende . . . . .jylland.

I.

L. F. A. Wimmer. De danske runemindesmærker undersøgte og tolkede. Afbildningerne udførte af *J. M. Petersen*. I. De historiske runemindesmærker. Kbh. 174 s. Folio. 1895. og:

Om undersøgelsen og tolkningen af vore runemindesmærker. (Indbydelsesskrift til Københavns Universitets Aarsfest i Anledning af H. M. Kongens Fødselsdag. S. 1—115.) Kbh. 4°. 1895.

De store forventninger, man havde stillet til prof. W.'s runeværk, der af alle sprogmand og oldgranskere inødesås med så megen interesse, ere ikke blevne skuffede. For slet ikke at tale om den geniale skarpsindighed, der er lagt for dagen ved tydingerne, borger den ædruelige omhu, hvormed forf. og tegneren er gæet til værks, for at arbejdet nu er gjort saledes, at det ikke behøver at gøres om igen, noget der desværre ikke har været tilfældet med de ældre runeskrifter. Hver sten er bleven gransket flere gange, hver enkelt runestreg er på det omhyggeligste bleven undersøgt, og gennem papiraftryk og fotografier har man sørget for at øve kontrol med tegningerne. Af . . . . .jyske stene forklares de to Vedelspangstene, Dannevirkestenen og Hedebystenen; da vi imidlertid tidligere har omtalt disse ret udførlig skulle vi blot tilføje, at vi i museet i Århus høve en sten, der giver et lille bidrag til de kampe, disse omtaler. Den er nemlig rejst over en Åmunde, „som døde ved Hedeby“. Så godt som alle de tolkede mindesmærker stammer fra tiden c. 935—c. 1000, ikkun to ere af yngre dato, nemlig en hornholmsk fra c. 1050 og en skånsk fra 1210. I universitetsprogrammet, der danner en interessant indledning, fortæller prof. W. om kendskabet til runemindesmærkerne i ældre tid og runevidenskabens historie fra slutningen

af det 16. årh. til vore dage. Desuden gør han rede for sine egne i 1876 påbegyndte undersøgelser, sin arbejdsmåde o. l.

L. Wimmer. Bemærkninger om Vedelspangstenenes Tid.

H. Møller. Bemærkninger om Vedelspangstenenes Tid og de to Gnupaer.

L. Wimmer. Afsluttende Bemærkninger om Vedelspangstenenes Tid.

H. Møller. Bemærkninger til Prof. Wimmers Afsluttende Bemærkninger om Vedelspangstenenes Tid.

Alle i „Oversigt over det kgl. danske Videnskabernes Selskabs Forhandlinger for 1893“. Kbh. 1894.

G. Storm. To Runestene fra Sønderjylland og deres historiske Betydning. Med et Tillæg af Dr. Soph. Bugge. (Norsk historisk Tidsskrift. III. Række. 3. Bd. S. 354—78.)

Efter at prof. Wimmer i sit festskrift om de . . . . . jyske runestene havde behandlet Vedelspangstenenes indskrifter om de efter hans formening c. 950 levende konger Gnupa og Sigtryg, blev hans historiske og sproglige resultater stærkt angrebne af prof. Møller, hvad der førte til den ovenfor anførte diskussion mellem de to videnskabsmænd. I denne har nu prof. Storm fra Kristiania grebet ind væsentlig til gunst for prof. Wimmer. Hans resultater ere følgende: Der maa ved midten af det 10. årh. have bestået et svensk-dansk rige omkring Slesvig, måske omfattende hele . . . . . jylland, Dette rige blev angrebet af den tyske konge Henrik Fuglefænger, der imidlertid ikke, som tyske historikere hævder, har oprettet et „markgrevskaab Slesvig“. Dette maa søges paa et senere tidspunkt og har kun bestået ganske kort.

H. Olrik. Når blev biskop Valdemar tagen til fange?

Kritik af en nylig fremkommen kronologisk undersøgelse.

(Kirkehistoriske Samlinger. 4. Række. 3. Bd. S. 304—24.)

Dette skete 1192 og ikke i det følgende år, hvad en tysk historiker, dr. Bloch, har villet bevise.

M. Mackeprang. De danske fyrstelen i middelalderen.

Deres udvikling og statsretlige stilling. Et forsøg. (Dansk

hist. Tidsskrift. VI. R. 6. Bd. S. 139—205.)

Da . . . . . jylland både var det betydeligste og det længst-existerende af de til tider ret talrige kronen, drejer forf. undersøgelser sig naturligst hovedsagentlig om dette, hvis statsretlige udvikling han forfølger til c. 1400. Efter at have opstillet nogle gisninger om, hvorledes lenene muligvis kan være opståede — bestemte fakta haves nemlig ikke — undersøger han lensmændenes stilling overfor et meget vigtigt punkt, nemlig lenets arvelighed. I modsætning til de fleste ældre forskere, der hævdede, at lenene først ved tiden 1300 bleve arvelige, kommer han til det resultat, at arveligheden under påvirkning fra udlandet, hvor dette princip var almindelig anerkendt meget langt tilbage, i det mindste for . . . . . jyllands vedkommende må være bleven gennemført under Valdemar Sej. Desuden giver han en oversigt over lensmændenes rettigheder og pligter overfor kronen, såsom ledingsforholdet, deres ret til at oppebære skatter og afgifter, lovgivningsret og lignende, alt udelukkende på grundlag af de strengt samtidige kilder.

Kr. Ersler. Den saakaldte „Constitutio Valdemariana“ af 1326. (Dansk hist. Tidsskrift. VI. R. 6 Bd. S. 206 --48.)

For Kristjern I. blev valgt til dansk konge, måtte han overfor sin morbroder hertug Adolf forpligte sig til at godkende en gammel bestemmelse, denne forelagde ham, om at „hertugdømmet Sønderjylland ikke måtte forenes eller knyttes til Danmarks rige eller krone, saaledes at én er herre over dem begge.“ Om disse linjer, som man har givet navnet constitutio Vald., fortælles der ved århundredets midte en hæftig strid mellem danske og tyske lærde, saaledes at deres rægtighed hævdedes fra tysk side, medens man i Danmark betragtede dem som uægte. Det bedste bevispunkt fra dansk side var, at dette vigtige aktstykke slet ikke anførtes af Holstenerne i deres strid med Erik af Pommern, hvor det jo havde været et fortrinligt våben, men i sin klare og logiske undersøgelse gør prof. E. det sandsynligt — thi ud over sandsynlighed kan man i det hele næppe komme — at grunden hertil simpelthen må søges i, at greverne ikke har kendt denne bestemmelse. Den maa have dannet en paragraf i kong Valdemar Erikssons håndfæstning fra 1326, der opbevarede i Lund, og når den ikke kendes i den nu eksisterende afskrift af håndfæstningen, er årsagen måske den, at den ved tiden c. 1460 er bleven slettet i originalen, da den passede så dårlig ind i de faktiske forhold.

R. Nehlsen. Ditmarsche Geschichte nach Quellen und Urkunden. Hmbg. XLVI + 639 s. 1895.

Her ikke været forf. tilgængelig.

Mittheilungen aus dem Archiv von Deutsch-Nienhof. Von

P. v. Hedemann. (S. H. L. Z. 24. Bd. S. 153--91.)

Meddeler nogle plovtaleslister, landregistre og mønsterruller fra det 16.—17. årh. samt aftrykker en række (9) breve fra den dansk-russiske diplomat Kasper von Saldern.

Mittheilungen aus dem Archiv von Deutsch-Nienhof. Von

P. v. Hedemann. (S. H. L. Z. 25. Bd. S. 217—34.)

Meddeler kopier af skatteregistre fra 1548—49, et landregister fra 1588 samt en fortegnelse over prielater og ridderskab i hertugdømmerne.

J. O. Opel. Der niedersächsisch-dänische Krieg. 3. Bd.

Der dänische Krieg von 1627 bis zum Frieden von Lübeck (1629). Magdeburg. 749 s. 1894.

Bogen giver vigtige oplysninger om de kejserlige troppers indfald i hertugdømmerne og Jylland samt de utålelige byrder, idette havde til følge. Den er helt igennem bygget på dybtgående arkivstudier og skreven med stor upartiskhed, men tillige med en bredde, der ofte lader det centrale træde i skygge for det mindre væsentlige. I en anmeldelse af dr. Fridericia (i Dansk hist. Tidsskrift. VI. R. 5. Bd. S. 696—704) giver anm. støttet paa aktstykker i det danske rigsarkiv en interessant notits om hertug Fredrik III.s underhandlinger med kejseren og Wallenstein om bygningen af en flåde i Fredriksstad.

J. Krebs. Archivalische Funde zur Geschichte des 30-jährigen Krieges. (Zeitschrift d. Vereins f. Geschichte u. Alterthum Schlesiens. 28. Bd. S. 279—304.)

Forf. meddeler, at det i schlesiske privatarkiver er lykkedes ham at fremdrage 2 à 300 hidtil ukendte aktstykker, hovedsagentlig vedrørende Wallensteins ophold i hertugdømmerne og Jylland.

J. A. Fridericia. Adelsvældens sidste Dage. Danmarks Historie fra Christian IV.s Død til Enevældens Indførelse (1648—1660) Kbh. 12 + 550 + LXVII s. 1894.

Det er med en egen følelse af tryghed, man læser denne bog. Man mærker, at forf. har gjort alt, hvad der stod i hans magt, for at fremstillingen kunde blive sa udtømmende og pålidelig som mulig, hvad enten han udreder den ydre politiks fine og spegede garn eller skildrer samfundstilstandene og forholdet mellem stæ-

derne, vel det afsnit man læser med størst glæde. Om hovedpersonen Fredrik III. skriver dr. Fr.: To gange indlagde han sig uvisnelig fortjeneste af Danmarks historie; han gjorde det, da han 1658 ved at udstæde Københavns privilegier forstod, hvad der måtte til for at give hovedstaden spændkraft til at løse den opgave, rigets forsvar, som var stillet byens borgere, og da han selv udholdende og tappert gav sit bidrag til denne opgaves løsning og han gjorde det atter, da han kastede rigsråds- og adelsvælden i grus som en berettiget straf for dens vanrøgt af rigets interesser. To gange forbrød han sig imod Danmark, først da han 1657 let-sindig satte landet i våde, dernæst, da han ved at gennemføre den uindskrænkede enevælde, kvalte de livsspirer, som frodigst havde skudt vækst under kampen og navnlig i København havde skabt muligheder for en folkelig udvikling.“

Enevælden indførtes som bekendt først 1660, men alt flere år i forvejen peger forskellige skridt i samme retning. Tidligst kommer denne politik vidstnok tilsyne i . . . . . jylland. Her var kongen ikke bundet af rigsråd og adel og støttet på statholderen Kristian Rantzau, der forenede hengivenhed for kongehuset og uvilje overfor Gottorp med en udpræget lyst til at hævde landets selvstændighed, lykkedes det ham at indføre arvelighed og udelelig i den kgl. del af . . . . . jylland. Så kom den ulykkelige krig i 1657 og med den det fuldstændige brud med hertugen af Gottorp, der alt var bleven indledet under Kristian IV. Hertugen, Fredrik III., hvis datter var gift med Karl Gustaf, kastede sig fuldstændig i svigersønnens arme, ved hvis hjælp han håbede at blive befriet for lensforholdet til Danmark og fællesregeringen. Han ønskede altså intet mindre end hertugdømmernes tvedeling. På dette vigtige punkt gav han dog efter, medens lensforholdet derimod hævdes, et skridt Fredrik III. besvarede ved også at lade sig erklære for suveræn hersker over sin del af hertugdømmerne. Her ligesom andetsteds vandt kongen personlig, men den danske krone tabte, da som rigsrådet i tidens snurrige sprog erklærede „riget herved slet separeres fra Eders maj.'s interesse i fyrstendømmet, som det ellers at mæntinere højst er obligeret.“

A. D. Jørgensen. Peter Schumacher Griffenfeld. I.—II. Bd.

Kbh. 502 og 572 s. 1893—94.

Denne bog danner så at sige en naturlig fortsættelse af den foregående. Dr. Fridericia endte sin skildring med enevældens indførelse, og det blev Griffenfelds sag at befæste den unge statsform, som han i kongeloven gav sin grundlov. „Det er hans ære, siger forf., at han satte alle sine ævner ind på dette mål, og at

han nåede det så fuldstændig. Men uadskillelig derfra er også det store ansvar, for hvad vi har tabt ved dette fuldstændige brud med fortiden, denne folkets selvopgivelse for al fremtid. Mange grunde havde bidraget til, at diktaturet for en tid tilfaldt kong Fredrik III. og hans mænd; men denne umyndiggørelse for bestandig, denne lammelse i hele folkelegemet gennem slægtsaldre var en tilskikkelse, som burde kunne været undgået, og som rimeligvis kunde være undgået, dersom denne ene mand havde haft større respekt for sit lands traditioner, mindre tillid til sine egne doktriner.“ En lignende dom fælder J. over Griffenfelds brud med den nationale politik i . . . . . jylland. Efter enevældens indførelse havde man søgt at knytte den kgl. del af hertugdømmet fastere til Danmark, hvad der var lykkedes med Sønderborg og Nørborg, hvis hertuger sad i en bundløs gæld. Der udnævntes således en særlig superintendent for hertugdømmet, hvis sager henlagdes fra det tyske til det danske kancelli, og det synes, som man har opfattet kongelovens arvefølge som gældende her. Denne politik, for hvilken Gabel var talsmand, ophører, da Griffenfeld bliver den ledende. For at vinde Oldenborg, hvor grevhuset var uddødt, og om hvilket der førtes en langvarig strid, opoffrede han Danmarks interesser i . . . . . jylland, i det det på ny blev fastslået, at dette var et dansk kronleu og ikke, som det var på veje til at blive, en del af kongeriget. Vi skal ikke her undersøge, hvorvidt det er berettiget at bruge den nationale målestok i et århundrede som det syttende, men opfordre vore læsere til selv at gøre bekendtskab med dette rigsarkivarens sidste værk, hvor han med så megen sand forståelse og skarphed har skildret vort lands mest geniale statsmand, hvis historie først ved denne bog ret træder ud af det sønagtige slør, der hidtil har indhyllet den.

A. Stavenow. Sveriges politik ved tiden før Altona-kongressen 1686—1689. (Svensk historisk tidskrift. 15. årg. S. 171—207, 261—320.)

Efter den skånske krig (1679) skulde hertugen af Holsten-Gottorp have sine lande tilbage, men Kristian V. fordrøede, at han skulde opgive de fordele, han havde vundet 1660 særlig naturligvis suveræniteten, og da hertug Kristian Albrecht vægrede sig ved at gå ind derpå, inddrog han den gottorpske del af hertugdømmet. Kristian Albrecht flygtede til Hamborg og anmodede Karl XI. af Sverige om hjælp. Det slesvigske spørgsmål lå derfor i den følgende tid de svenske statsmænd meget på sinde, dog således at det mere var et middel til derigennem at knække Danmark, end et mål hvis løsning man frem for alt måtte søge at nå. Med stør

dygtighed og grundighed skildrer prof. Stavenow fra Göteborgs nyoprettede højskole Sveriges talrige underhandlinger med de nordtyske fyrster og viser, hvorledes en krig mellem de to nordiske riger var på nippet til at udbryde, da den hindredes ved udlandets indblanding.

Magister Provst *Jørgen Mikkelsen Hulbechs* Beretning om Krigsbegivenhederne i Danmark i Aarene 1709—15. Mdl. af *I. C. W. Hirsch*. (Museum. 1895. 2 Halvbd. S. 35—64, 82—176.)

Forf. (født 1664, død 1737) deltog som feltpræst i toget til Sverige 1710 og blev senere provst på Møen. Han har haft gode forbindelser i de højere officerskredse og giver derfor endel hidtil ukendte efterretninger, som imidlertid på grund af hans mangel på kritik findes sammenvævet med bysladder og gaderygter. Om Tønningens belejring og inddragelsen af den gottorpske del af . . . . . jylland fortæller han s. 128—48 og 160—63.

G. Syveton. L'erreur de Goertz. (Revue d'histoire diplomatique. 1895. S. 417—44.)

Utilgængelig for ann.

E. Holm. Danmark-Norges Historie under Kristian VI. (1730—1746.) (O. m. t.: Danmark-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigerens Adskillelse [1720—1814]). Kbh. XIX + 766 + 119 s. 1894.

Prof. Holm har en egen gave til at skifte sol og vind lige for alle parter. Det er i så henseende betegnende, at han kalder sit store værk, der med dette bind har taget et godt skridt fremad Danmark-Norges historie. Selvfølgelig har enhver historiker længe vidst, at monarkiet under enevælden bestod af to ligestillede riger, men ingen har som H. ført dette ud i livet, ingen har som han forstået at tage det samme hensyn til broderlandet som til Danmark. Og dette gælder ikke blot for Norge, men også for hertugdømmerne, ja selv for det fjærne Oldenburg. Man vil derfor forstå, at denne bog er af betydning for . . . . . jyllands historie, og særlig for landets indre historie indeholder den meget. Også i hertugdømmerne indførtes der en landmiliti i lighed med den danske om end mildere ordnet; den vakte modstand hos godsejerne og i marskegnene kom det til ligefremme mytterier. Men militsen var her så godt som ikke ledsaget af nogen tvangslovgivning, og

forholdene var vidstnok bedre end i Danmark, ligesom selve agerbruget blev drevet på en mere rationel måde. Bedst stod det til i Nordslesvig, dårligere mod syd, hvor livegenskabet herskede. Også handel og skibsfart var om end langt fra blomstrende så dog i nogenlunde trivsel, højest i skibstal stod Flensborg, men tæt i hælene på den kom Åbenrå og Sønderborg. Udadtil gik forviklingerne med Gottorperne som den røde tråd gennem hele tidsrummet, og spændingen var på sit højeste i året 1743, da både den senere kong Frederik V. og en holsten-gottorpsk prins bejlede til den svenske tronfølgerverdighed.

Man er efterhånden kommen bort fra ældre tiders hårde dom over Kristian VI.'s regering, meget nyttigt og betydningsfuldt udrettedes under ham. Men ganske vist intet eller lidet ved ham. Kristian VI. var utvivlsomt en brav og pligtopfyldende mand, men som regent manglede han i høj grad skabende ævne. Overalt, selv i rene bagateller, beder han andre om råd, og på et så vigtigt område som landboforholdene var hans syn til det yderste borneret og indskrænket. Den krasse pietisme, der under ham sad i høj-sædet, var så vist i mangt og meget til skade for land og folk. Og mellem ham og folket var og blev der stedse en kløft, som hans opfattelse af kongedømmets høje værdighed måtte bidrage til at uddybe. Fortællingen, om hvorledes slotspladsen var spærret med kæder, er i så henseende betegnede.

M. Rubin. Frederik VI.'s Tid. Fra Kielerfreden til Kongens

Død. Økonomiske og historiske Studier. Kbh. 640 s. 1895.

I modsætning til hr. Rubins første bog „1807—14“, hvor hovedvægten var lagt på udredningen af Københavns økonomiske tilstand, er hovedstadens forhold her trængt mere tilbage og bleven en integrerende del af skildringen, der omfatter alle monarkiets dele og giver meget vigtige bidrag til den politiske og økonomiske situation i hertugdømmerne forud for den egentlige brydnings- og sammenstødstid i fyrrerne.

At vi ved Englændernes overfald i 1807 blev tvungen til at kaste os i Napoleons arme, blev af skæbnessvanger betydning overfor forholdet til det store tyske element i monarkiet. Regeringens politik måtte for dem være unational, og den økonomiske ulykke, der ramte hertugdømmerne ligesåvel som kongeriget — om end i betydelig mindre udstrækning — gav dem klagepunkter i hænde. Lige til oprørets udbrud var det derfor også Slesvigholstenernes evig tilbagevendende påstand, at hertugdømmerne blev uretfærdig behandlede i økonomisk henseende og måtte bære en uforholdsmæssig stor del af monarkiets skattebyrde. Forf. gennemgår de

enkelte anker og viser, at de gennemgående var uberettigede, men indrømmer, at det ganske vist, på grund af den ubehændighed, hvormed de styrende manøvrerede, måtte se ud, som sagen forholdt sig således. Og han tilføjer: Hvis det havde været regeringens opgave, „ved sine forholdsregler på skatte, bank- og pengevæsenets områder at lægge materialet til rette for tredvernes separatistiske agitation, kunde den ikke have manøvreret med større held.“ Modstødet mod slesvig-holstenismen blev efter hans opfattelse gjort for sent fra dansk side og udført med en lignende klodsethed som regeringens finansielle foranstaltninger og med mangel på mod til at se sagen lige i øjnene. Forf. betoner med rette den store administrative og finansielle forbindelse mellem hertugdømmerne. Ejderstaten, siger han, var en umulighed, da vi ikke kunde bøje Sydslesvig ind under os, ligesålidt som Tyskland nu magter at gøre det med Nordslesvigerne. Helstaten var en mulighed, men en deling efter den nationale grænse var løsningen, der dog hos befolkningen forudsatte en ævne til selvtænkning, som man den gang næppe var i stand til at vente.

Hr. Rubin ser sundt og ærligt på forholdene, og skulde end hans mange tal og hårde domme — f. ex. over Frederik VI — falde en og anden tungt for brystet, er det dog en bog alle kan have godt af at læse. Vi har haft lyrik til overflod i vor historieskrivning.

A. D. Jørgensen. Forhandlinger om Forfatningsspørgsmaalet i det danske Monarkis Lande 1814 til 1848. (Oversigt over det gl. danske Videnskabernes Selskabs Forhandlinger. 1895. S. 156—92.)

I den tyske forbundsakt var der lovet de enkelte stater en konstitutionel forfatning, og indenfor det danske monarki måtte kravet om en sådan derfor rejses af den tyske del: Holsten. Spørgsmålet blev rejst af ridderskabet og professorerne i Kiel, og flere kommissioner nedsattes for at drøfte en forfatning. Men deres forslag blev stadig lagt til side, og først efter at julirevolutionen gennem Uwe Lornsens bekendte pjece på ny havde gjort sagen brændende, gav Fredrik VI. efter og udstædte stænderanordningen 28. maj 1831. Forf. gennemgår denne kritisk og viser, at den ikke, som forhen almindelig antaget, udelukkende er af præsisisk herkomst i det de tidligere kommissioners arbejde meget ofte er lagt til grund. Desuden giver han en oversigt over og vurdering af den fællesforfatning, der var udarbejdet af Kristian VIII.'s mænd i begyndelsen af 1848, men sporløst bortskylledes af den store frihedsbølge.

E. E. Lohr. Die schleswig-holsteinische Frage, ihre Vorgeschichte und Entwicklung bis zur Erhebung der Herzogthümer gegen Dänemark (am 24. März 1848). Mit einer Stammtafel der Oldenburger. — II. Der Kampf bei Eckernförde und die koburgische Legende (am 5. April 1849). Mit einer Textskizze. Gieszen 111 s. 1895 (Gieszener Studien auf dem Gebiete der Geschichte. VII. Bd.).

Udarbejdet på grundlag af ældre, velkendte værker uden at give nye oplysninger eller synspunkter. Man må beklage den tone, hvori forf. omtaler danske statsmænd og personer, og de tillægsord, han bruger til at karakterisere deres færd. Det er derfor med taknemlighed vi anføre, at dette er bleven påtalt og dadlet af dr. Wetzel i Zeitschr. f. Schleswig-Holst. Lauenbg. Geschichte. Zur Lornsenschen Bewegung. Mitgetheilt von *K. Jansen*.

(S. H. L. Z. 24. Bd. S. 193—236.)

Den 1894 afdøde prof. J., forfatter af et større arbejde om Uve Lornsen, offentliggør en række breve til og fra den bekendte kancellideputerede Höpp, der i 1830 var bleven sendt til hertugdømmerne for træffe forholdsregler mod den herskende dyrtid og sondere den politiske stemning, i hvilken L.'s optræden bragte en livligere bevægelse. Noget egentlig nyt giver brevene ikke, men de tjener dog til at kaste klarere lys over brevskrivernes — Frederik VI., kronprinsen, kancellipræsident Joachim Moltke m. fl. — opfattelse og handlemåde. Bl. a. viser de, hvormegen vægt man i Kbh. lagde på Höpps forslag, der næsten alle blev antagne. Strax efter L.'s optræden, var man i regeringskresene klar på, at nu måtte man give hertugdømmerne en forfatning men vel at mærke Slesvig og Holsten skulde hver have sin særlige forfatning. Det var navnlig Moltke, der holdt stærkt herpå, thi som han sagde, „fælles stænder ma uundgæelig tilsidst føre til hertugdømmernes adskillelse fra Dmk.“ (S. 236.) Frederik VI. var derimod mere vaklende. Moltke sejrede dog kun delvis. Fælles stænder fik man ganske vist ikke, men til gengæld en fælles regering og over-appellationsret.

H. Rosendal. Grundtvig og Sønderjylland. (Danskeren. XI. Bd. S. 257—83, XII. Bd. S. 31—64.)

Gr. forhold til . . . . . jylland indledes ved, at han i 1831

udsendte sine „Politiske Betragtninger med Blik paa Danmark og Holsten“, i hvilket han hævdede Slesvigs selvbestemmelsesret. I 40erne gik han sammen med de nationalliberale i arbejdet for den . . . . . jyske sag; han deltog i den første Skamlingsbankefest og knyttedes nær til højskolen i Rødning. Det bedste indblik i hans stilling til den nationale sag, får man gennem hans udtalelser på thinge og i tidsskriftet „Danskere“ i årene 1848—51. Her som overalt optrådte han som en erklæret modstander af al tvang. Han tog til orde for de to sprogs ligeberettigelse og advarede mod uden landets eget samtykke at bringe det i nærmere forbindelse med kongeriget. På den anden side var han en ivrig modstander af helstaten og anså det for det bedste ganske at opgive Holsten. Et klart og rent forhold til Tyskland og hensyntagen til Slesvigs ret til selv at råde for sin skæbne var i det hele hans løsen i kampen.

A. D. Jørgensen. Kong Kristian VIII. og den danske sag i Nordslesvig. (S. Å. 1894. S. 249—83) og

Kristian VIII. og Nordslesvig. (S. Å. 1895. S. 45—176.)

Blandt de talrige indlæg i diskussionen om den nye opfattelse af kongens stilling, som er hævdet i disse afhandlinger, kan fremhæves — i det artikler i dagspressen som sædvanlig ikke er medtagne:

L. Koch's anmeldelse i Hist. Tidsskrift. VI. R. 6. Bd. S. 279—92.

P. Munch's anmeldelse i „Tilskueren“. 12. Aarg. S. 794—814.

J. Nissen. Kong Kr. VIII. og den danske Sag i Nordslesvig. (Højskolebladet. 20. Aarg. Nr. 18.)

A. D. Jørgensen. Kong Kr. VIII. og den danske Sag i Nordslesvig. (Højskolebladet. 20. Aarg. Nr. 21.)

J. Nissen. Et Par Modbemærkninger. (Højskolebladet. 20. Aarg. Nr. 23.)

A. D. Jørgensen. 2. December 1842 og 29. Marts 1844. (Højskolebladet. 20. Aarg. Nr. 24.)

Da vi ikke selv er i stand til at bringe nye synspunkter ind i diskussionen, indskrænke vi os blot til at meddele, at mod-

standerne af rigsarkivarens anskuelse særlig retter deres angreb på de bekendte udnævnelser af 1842 og sprogpattentet af 29/3 1844.

H. v. Treitschke. Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert.

5 Th. Bis zur März-Revolution. Lpz. VIII + 774 s.
1894.

Ved prof. Treitschkes død har den tyske historiske videnskab lidt et føleligt tab; atter er en af dens genialeste og skarpeste forskere gået bort. Hans begavelse havde dog sin svage, eller om man vil sin stærke side. Ligesom historien for det gamle testaments Jøder var Jehovas førelse af sit udvalgte folk, således så T. den ud fra et tysk eller rettere fra et præjersisk synspunkt. Tysklands storhed og Prøjsen som Tysklands ledende magt er det mål, hvorefter udviklingen tenderer og skal tendere. For kræfter, der stræber i modsat retning, savner han sympathi og ret forståelse, og overfor de svage og besejrede har han kun bidende spot og et „Ve de overvundne“. Således også hvor han i den sidst udkomne del af sit hovedværk skildrer de nationale brydninger i hertugdømmerne. De augustenburgske planer omtales med ironisk spot og overfor danskheden i Nordslesvig og hvad dansk er, står han uforstående ja ofte uvidende. „Nordslesvigs tunge, godmodige bønder havde jo slet ingen grund til at klage over Tyskerne,“ siger han, og ved midten af fyrrerne var hele hertugdømmernes befolkning enig i national henseende undtagen enkelte strøg (Striche) i Nordslesvig.“ Ligeledes røber det heller ikke megen kendskab til danske forhold, når Madvig karakteriseres som en fanatiker eller når mænd af så forskellige anskuelser som Monrad og Tscherning skildres som havende samme politiske ideer.

J. Ottosen. P. Hiort Lorenzens besøg i København ved nyåarstid 1843. (S. Å. 1894. S. 17—32.)

H. A. Malling. Efterladte Erindringer og Betragtninger.
Kbh. 169 s. 1894.

De allerfleste bidrag til . . . . . jyllands historie mellem krigenes skyldes nationalliberale penne; dette skriver sig derimod fra den modsatte lejr. Forf. er født i Holsten og blev 1843 aktuar og husfoged i Stapelholm, efter krigen amtsforvalter i Husum. Han hører ganske til den gamle skole, er fuldblods helstatsmand og har kun ringe sympathi for det nationale spørgsmål. „Det kommer mere an på hvad en mand tænker, end i hvilket sprog han udtrykker sine tanker.“ Betegnende er det, at han blev på sin plads næsten under hele krigen, da han ikke var bleven kaldt tilbage af

regeringen, men loyal til det yderste nægtede han selvfølgelig at modtage ordrer fra Slesvigholstenerne og var derfor i en meget udsat stilling. De færreste deler vist nu forfatterens anskuelse, men for ham selv får man megen sympathi. Han er en helstøbt karakter, som vedgår sine meninger med en elskværdig og mandig åbenhed, der er fjærnt fra alt blødsødent. Man kan forstå, at en natur som han ikke kunde harmonere med digteren Ingemann, der var hans lærer i Sorø; han er ham for sentimental, ligesom „hans the var svag og smørrebrødet tyndt smurt“. For øvrig indeholder bogen mange interessante enkeltheder bl. a. en skildring af Fredrikstads belejring, hvori forf. deltog.

F. Meidell. En Plet paa den danske Hær?

A. D. Jørgensen. Rendsborg, 24de Marts 1848.

F. Meidell. En Plet paa den danske Hær. (Alle i „Vort Forsvar“. 15. Aarg. Nr. 389—92.)

I anledning af at rigsarkivar Jørgensen i en nu flere år gammel artikel i „Biografisk Lexikon“ havde erklæret det for en plet på den danske hær, at ikke en behjærtet officer trådte aktiv op mod prinsen af Nør ved overrumplingen af Rendsborg 24. marts 1848, søger kaptejn M. ved en ikke synderlig dybtgående skildring af denne begivenhed at afvadske pletten. Rigsarkivaren har imidlertid ret god forbundsfælle i ingen mindre end prinsen selv, der i sine erindringer skriver: „Jeg hebrejder endnu den dag i dag de danske officerer, at ikke én eller flere samtidig her faldt på den tanke at lugge mig ned.“

P. Munch. Centrum, Venstre og Højre 1848—54. (Tilskueren. 12. Aarg. S. 135—68.)

En oversigt over de nationalliberales, bondevennernes og helstatsmændenes politik i det nævnte tidsrum skreven med megen sympathi for det førstnævnte parti.

O. Vaupell. Læssøes Levned og Aktstykker til Krigen 1848—50. Kbh. 183 + 127 s. 1895.

Det er et taknemligt æmme, oberst V. har valgt ved at skrive om Læssøe folkets yndling og vor genialeste officer fra den første slesvigske krig. Ved krigens udbrud 1848 udnævntes Læssøe til hærens stabschef og forblev i denne stilling, indtil katastrofen ved Eckernforde, for hvilken krigsminister Hansen ganske uden grund gav ham skylden. Kort efter udnævntes han til chef for 12. bataillon, hvis mandskab hovedsagelig bestod af . . . . . jyder, med

hvilken han deltog i general Ryes felttog i Nørrejylland; æren for dennes dygtige ledelse tilkommer for en stor del L. Ikke desto mindre kom han ikke mere tilbage til staben men vedblev at føre sin bataillon, i spidsen for hvilken han faldt ved Isted. — Blandt de talrige officielle aktstykker, der ledsager bogen, kan særlig fremhæves en række rapporter om begivenhederne i Rendsborg marts 1848.

Schlachten-Atlas des neunzehnten Jahrhunderts, vom Jahre 1828 bis 1885. 38.—41. Lief. Lpz., Wien, Iglau. Folio. 1894.

Indeholder bl. a. kort med tilhørende text over stormen på Fredrikstad 1850 (38. lev.), en samlet fremstilling af krigen 1848 til 50 (40. lev.) og kampene om Dybbøl 1864 (41. lev.).

C. *Tanera*. Die deutschen Einigungskriege. I. Schleswig-Holstein meerumschlungen, 1848—64. München. VII + 270 s. 1894.

Har ikke været anm. tilgængelig.

I. *Karstensen*. Enkelte Krigsminder fra 1848 og 1864. (Vort Forsvar. 15. Aarg. Nr. 375 og 378.)

Foruden disse „minder“, der for en del ere hentede fra Dybbøl og Broager præstegård, hvor forf.'s fader var præst, findes der i så godt som hvert nummer af „Vort Forsvar“ anekdoter og smaberetninger fra krigen, for en stor del dog kun af så liden værdi, at vi ikke finde grund til at anføre dem.

F. *Batsch*. Aus dem ersten Seekrieg zwischen Schleswig-Holstein und Dänemark. Ein Beitrag zur Geschichte der Schleswig-Holsteinischen Marine. (S. H. L. Z. 24. Bd. S. 237—333.)

Efter oprørets udbrud udtalte flere bl. a. prinsen af Nor sig stærkt mod at skabe en slesvigholst. flåde; han havde nemlig den idé, at Danmark, så snart det gode forhold til Tyskland blev genoprettet, „skulde stille sin flåde til den tyske handels og de tyske kysters beskyttelse“, en plan han mente, Danmark „med kyshand“ vilde tage imod (s. 244). Først fra efteråret 1848 begyndte man derfor at udruste en lille flotille af dampskibe og kanonbåde, der selvfølgelig ikke mægtede at tage det op med den langt overlegne danske flåde under en forøvrig interesseløs kampagne i Vesterhavet

1849. Det kan anføres, at i modsætning til hærens officerkorps sluttede kun én soofficer sig til den slesvig-holstenske sag.

O. Vaupell. Billeder af Mindestenene fra Krigen 1848—50 rundt om Flensborg Fjord. (Vort Forsvar. 14. Aarg. Nr. 348—49. 15. Aarg. Nr. 374.)

En beskrivelse af mindestenene og de tilhørende krigsbegivenheder.

H. Kau. Landstormen ved Brøns den 22de Januar 1849. (Vort Forsvar. 15. avg. Nr. 372)

Forbittrede over den slesvig-holstenske regerings plagerier i vinteren 1848—49 greb bønderne i Brøns og omliggende sogne til våben. Det kom derved til en hel lille træfning mellem dem og de slesvig-holstenske tropper, der selvfølgelig vandt en let sejr.

R. Schleiden. Erinnerungen eines Schleswig-Holsteiners. 4. Bd. Schleswig-Holstein im 2. Kriegsjahre 1849—50. Wiesbaden. XII + 401 s. 1894.

Det fjerde bind af disse erindringer, hvis forfatter i mellemtiden er afgået ved døden, handler hovedsagelig om fredsforhandlingerne mellem Prøjsen og Danmark, samt hertugdømmernes forhold til de forskellige svingninger i Tysklands politik. Desuden fortæller forf. om en rejse, han 1850 foretog til Frankrig og Belgien for at virke for den slesvig-holstenske sag i disse landes presse.

W. Meister. Aus den Papieren eines alten Offiziers. Ein Lebensbild Christian Normann's. Mit besonderer Berücksichtigung der Westphälischen Zeit, der Feldzüge von 1814 und 1815, sowie des Schleswig-Holsteinischen Feldzuges 1849. Hannover u. Lpz. 100 s. 1894.

N. var hessisk artilleriofficer og blev 1849 chef for forbundstroppernes artilleri i felttoget mod Danmark, som skildres i en række breve til hans hustru, for største delen skrevne fra Dybbøl, hvor han opholdt sig fra maj til juli.

F. Siebigk. Tagebuch aus dem Schleswigschen Feldzuge 1849. (Mittheilungen des Vereins für anhaltische Geschichte und Alterthumskunde. 6. Bd. S. 442—53.)

Har ikke været anm. tilgængelig.

A. *Ohorn*. Herzog Ernst von Sachsen-Koburg-Gotha. Ein Lebensbild. Lpz. VIII + 239 s. 1895.

En populær skildring, hvis forfatter er synlig begejstret for sit æmne. Hertugen hvis mere eller mindre berømmelige deltagelse i kampen ved Eckernförde har været genstand for så megen omtale, spillede en rolle ved indledningen til Tysklands samling, og optrådte som en varm beskytter af Augustenborgerne og deres sag.

A. v. *Sacken*. Das Oesterreichische Corps Schwarzenberg-Legeditsch. Beiträge zur Geschichte der politischen Wirren in Deutschland 1849—51. Wien. 164 s. (Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs. N. F. 8. Bd.)

Korpsset besatte jan. 1851 Holsten, hvor det blev stående, indtil hertugdømmernes forhold til Danmark var ordnet i begyndelsen af 1852.

Provst Aleth Hansens Erindringer om hans første Præstevirksomhed i Husby i Angel. Ved *H. F. Rørdam*. (Kirkehistoriske Samlinger. 4. Række. 3. Bd. S. 211

75)

Kort efter slaget ved Isted ansattes Aleth H. i Husby. Hans sognebørn skildredes som „ravtyske og wühlere alle tilhobe“ men i begyndelsen gik alt godt; han prædikede på tysk og man fandt det naturligt, at den danskfødte præst var dansk. Sa kom imidlertid sprogreskriptet og med det omslaget. Befolkningen holdt sig borte fra kirken, ikke så meget fordi sproget lagde den hindringer i vejen som, fordi „den gode vilje fattedes“; den var fuldstændig bjærgtagen af de slesvig-holstenske ideer. Reskriptet, med hvis indførelse skildringen i det væsentlige afsluttes, giver forfatteren anledning til en række bemærkninger om sprogforholdene i Angel. I følge en erklæring fra hans tysksindede formand vøundte de allerfleste børn efter konfirmationen tilbage til det danske sprog, selv om de tidligere for skolens skyld havde talt plattysk, og han habede derfor, at befolkningen lidt efter lidt kunde føres tilbage til de gamle forhold. Det forekommer os dog som man her kunde anvende hans egne ord om danskheden i Flensborg: „Løsrevet fra dansk tale og dansk dannelse kunde den kun forekomme mig at svæve i luften uden noget fodfæste eller at være bygget på sand.“

Livs- og Krigserindringer fra 1850—64. Af en gammel Feltpræst. Kbh. 334 s. 1894.

„Den gamle Feltpræst“, hvilket pseudonym som bekendt dækker over provst Højer-Møllers borgerlige navn, ansattes som sådan kort efter slaget ved Isted. Han fik strax ordre til at afrejse til Helgesen i Fredrikstad, hvor det faldt i hans lod at overvære en del af belejringen, og kort efter udnævntes han til hele armeens feltprovst. Senere virkede han som sjælesorger for den vidtspredte hær i Dannevirkestillingen og ansattes endelig som garnisonspræst i Slesvig og Ekeriforde, hvor han blev til 1861. I denne stilling udfoldede han stor iver for at rejse mindesmærker over vore faldne og sørgede for at skaffe sin menighed en egen kirke og skole. Med interesse læser man hans skildring af det tit ret ubehagelige liv på sydgrænsen og om hans forskellige sammenstød med folk af begge lejre. 1861 forflyttedes han til Nørborg men meldte sig efter Dannevirkes rømning atter til tjeneste og ansattes på ny som armeens feltprovst.

H. F. Frilberg. Erindringer fra et dansk præsteliv i Mellemslesvig. (S. Å. 1895. S. 1—44.)

N. Neergaard. Under Junigrundloven. En Fremstilling af det danske Folks politiske Historie 1848—1866. Med Portrætter af ledende politiske Personligheder. 19.—22. H. Kbh. (2. Bd. S. 169—424.) 1894—95.

Fremstillingen er med disse hæfter ført ned til udlandets indgriben i det slesvigske spørgsmål i efteråret 1860. Den nærmere omtale udsættes, til bindet er sluttet.

S. N. Mouritsen. Vor Forfatnings Historie fra 1859 til 1866. Kbh. 140 s. 1894.

En populær skildring af Danmarks indre politiske historie i disse skæbnesvangre år.

H. Blum. Fürst Bismarck und seine Zeit. 3. Bd. München. 1895.

Behandler årene 1863—67, men har forøvrig ikke været aum. tilgængelig.

Aus dem Leben *Theodor von Bernhardis.* 5. Th. Der Streit um die Elbherzogthümer. X + 412 s. Lpz 1895.

På grund af det nære forhold, hvori den tyske historiker og diplomat Bernhardt stod til det preussiske kongehus og flere af Preussens ledende mænd, giver hans dagbøger ofte vigtige bidrag til vort lands historie. Særlig gælder dette naturligvis det oven-

for anførte 5. bd., der omfatter året 1863 og begyndelsen af 1864. Efter Fredrik VII.'s død begav han sig til hertug Fredrik i Gotha og skrev på hans opfordring et „egenhændigt“ fransk brev til kejser Napoleon, hvori hertugen fremsatte sit program. Senere påtog han sig en diplomatisk mission til England, hvor han imidlertid fandt stemningen hos alle de ledende mænd afgjort dansksindet, ligesom også hele pressen havde stor sympathi for Danmark. Selv om B. således virkede for hertugen, var det dog ingenlunde hans mening at skabe et absolut uafhængigt Slesvig-Holsten; „herrerne i Kiel er idealister og doktrinære“ siger han, og god Pröjser som han var, mente han, at den nye stat burde stilles under Pröjsernes beskyttelse. Overfor Bismarcks politik stod han uforstående, og det faldt ham ikke ind, at denne havde isinde at annektere hertugdømmerne.

C. Th. Sørensen. Danmark 1864. Kbh. 96 s. 1895.
(Populære Smaaskrifter udg. af Studentersamfundet.)

Man må være både forf. og studentersamfundet taknemlig for denne lille bog, der giver et klart og overskueligt billede af dette ulykkens år, såvel af de politiske som de militære begivenheder, der så nøje ere sammenknyttede.

Politische Briefe Bismarck's. 4. Sammlung. Berlin. 243 s.
1894.

S. 129 ff. findes en række breve angående begivenhederne i 1864.

Briefwechsel zwischen dem Kriegsminister Grafen von Roon und C. Th. Perthes aus den Jahren 1864 bis 1867. Ein Nachtrag zu den Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Kriegsministers. Hrsg. von *O. Perthes*. Breslau. 107 s. 1895.

Blandt disse breve, vexlede mellem den daværende pröjseriske krigsminister og en juridisk professor i Bonn, findes flere af interesse for den . . . . . jyske sag. Som alle tyske universitetsmænd var P. en ivrig Slesvig-Holstener, hvem krigsministeren gentagne gange måtte slu koldt vand i blodet.

J. F. Wellingh. Minder fra Dannevirke 1864. Støttet til en Dagbog ført under Krigen. (Vort Forsvar. 15. Aarg. Nr. 383.)

Fortæller om begivenhederne for Dannevirkes romning og tilbageslaget til Als.

„Begivenhederne i krigen mod Danmark ved I. armékorps fra 20. januar til 7. februar 1864. I anledning af 30-årsdagen for fægtningen ved Mysunde. Af en dagbog.“ (Jahrbücher für die deutsche Armee und Marine. 1894. 1. Quartal.)

Har ikke været anm. tilgængelig.

W. Buchner. Feldmarschall Graf Helmuth von Moltke. Festgabe zum fünfundzwanzigsten Jahrestage der Schlacht bei Sedan. Lahr. IV + 407 s. 1894.

S. 188—207 findes en skildring af Moltkes deltagelse i felttoget 1864, der dog ikke bringer nye oplysninger.

G. Zernin. Das Leben des K. preussischen Generals der Infanterie August von Goeben. 1. Bd. Berlin. VIII + 395 s. 1895.

v. G. deltog i krigen 1864.

Bartholomæus. Der General der Infanterie v. Hindersin. Ein Bild seines Lebens und Wirkens. Berlin. 44 s. 1895.

v. H. ledede artilleriangrebet på Dybbøl 1864.

R. Wille. Vor dreissig Jahren. Lose Tagebuchblätter aus dem Feldzug gegen Dänemark. Berlin. VIII + 283 s. 1895.

Deltog som præjsisk artilleriofficer i krigen 1864, hvor han først gjorde tjeneste ved Fredericia, derpå foran Dybbøl og til slut atter i Jylland. De bidrag, han giver til vor ældre historie og vort folks karakteristisk, godtgør tilfulde rigtigheden af den gamle sætning. „Hvis Du havde tiet stille, havde Du været en vis mand“.

En Brevvexling mellem Andræ og Krieger under Londonerkonferencen 1864. Udg. med orienterende Bemærkninger af *P. Andræ*. (Historisk Tidsskrift. VI. Række. 5. Bd. S. 121—82.)

I alt fire breve fra Andriæ og elleve fra Krieger hvortil udg. til bedre forståelse har føjet uddrag af forhandlingerne på konferencen. I sit forord bemærker han — A.'s søn — at brevene ere blevne offentliggjorte for at ramme en pæl gennem den legende, der synes at danne sig om en enighed mellem Krieger og Andriæ på konferencen, og unægtelig svinder denne enighed bort som dug for solen. Krieger, fuldblodskandinaven og „Ejlerdanskere“ overvurderede på en aldeles forbløffende måde Danmarks modstandskraft. „Havde vi haft Læssøe,“ udbryder han, „er det min fulde tro, at den præsiske her havde været odeligt.“ „Og dette vil jeg sige: Havde vi haft det skyts, vi burde haft, vilde Dybbøl ikke være taget.“ I modsætning til ham, Andriæ, den fine, skarpe matematiker, den erklærede helstatsmand, der absolut ikke nærrede nogen forkærlighed for . . . . . jylland og langt fra havde noget godt øje til Skandinavismen, Andriæ endelig der så så nøgtern på denne krig, der „er begyndt i vanvid og fort med vanvid“. Han vilde sætte alt ind på at bevare monarkiet i sin helhed, han stolede på Europas hjælp og betragtede realisationen af den tyske enhedstat som en umulighed (!). Da fordringerne om hertugdømmernes fulde afståelse dukkede op, skrev han derfor til Krieger: „Lad briste“. Over for tanken om Slesvigs deling hævdede han derimod, at delingsliniens fastsættelse „aldrig bør kunne foranledige den mindste krig“, medens Krieger, da England foreslog linien Dannevirke-Sli, skrev: Kan jeg ikke få den, vil jeg for min del have krigens fornyelse.

Man gør klogt i at læse disse breve. Det er en interessant om end lidet lystelig lecture, der unægtelig bringer en til at gruble over, hvad der kunde være sket, hvis der havde siddet andre mænd på Londonerkonferencen. Og et af Andriæ's udbrud vil sætte sig dybt ind i læserens erindring: Vanvid Krieger, at lade konferencen briste på en delingslinje.

H. V. Clausen. Nordslesvig 1863—93. Den nationale stilling på landet. (S. Å. 1894. S. 33—146.)

De „47“. (S. Å. 1894. S. 157—60.)

G. Johannsen. Nordslesvig i 1893. (S. Å. 1894. S. 1—11.)

II.

J. C. H. R. Steenstrup. Nogle Bidrag til vore Landsbyers og Bebyggelsens Historie. (Historisk Tidsskrift. VI. R. 5. Bd. S. 303—66.)

Selv om . . . . . jylland kun i ringe grad er medtaget i denne meget interessante undersøgelse, skal vi dog med et par ord gøre opmærksom på dens hovedresultater, da disse utvivlsomt også have gyldighed for vort lands vedkommende. Benyttende sig af ældre og yngre matrikler og jordebøger giver prof. St. nd fra landsbynavnene en oversigt over landets bebyggelse og byernes indbyrdes størrelse. Det fremgår af denne, at gennemgående have de største byer navne, der ende på —lev eller —by, byerne på —inge er i det hele jævntstore medens endelse —torp (rup, strup) tyder på en senere anlæggelse og et mindre jordareal.

Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden.

Udg. ved *F. Falkenstjerne* af Rigsarkivet. 1. H. Kbh.

S. 1—252. 1895.

Hovedsagelig skatte- og jordebøger over kronens gods i Haderslev, Tørring, Abenrå, Nørborg og Sønderborg len fra årene umiddelbart før delingen 1544. Desuden et par skattelister fra Flensborg len fra slutningen af det 15. årh. samt en oversigt over kronens indtægter i selve delingsåret 1544. Regnskaberne ere oversatte fra tysk og gengivne i en stærkt sammentrængt, tabellarisk form, hvad der letter brugen betydelig. Det er, som man kunde vente, en rig kilde til vort lands økonomiske, sociale og stedshistorie, vi her skyldte det danske rigsarkiv, og man må håbe, at en eller anden forsker en gang vil samle de tusinde og atter tusinde af notiser om høns og gæs, svin og oxer, mark og gylden til et klart og ansueligt billede af de økonomiske tilstande i . . . . . jylland ved det 16. årh.'s midte.

J. Holms. Danske Tufstens-Kirker. 1. Bd. De med vulkansk Tuf fra Rhinen byggede Kirker i Tyskland, Holland og især i Danmark. Med Bemærkninger om den rhinske vulkanske Tuf af *J. F. Johnstrup*. VIII + 222 s.
2. Bd. Nitten vestjydske Landsbykirker under Ledelse af *H. Storck* opmaalte og fremstillede. Med et Kort over Kirkerne paa den jydske Halvø. VIII s. + 70 tavler. Kbh. Folio. 1894.

Som det fremgår af det værket ledsagende kort, findes disse kirker i en bred bremme langs Vesterhavets kyst fra sydspidsen af Ringkjøbing fjord til Vidåens udløb, desuden pletvis på de sydlige Vesterhavsoer og i en linje fra Tonning til Slesvig langs

med Dannevirkevolden. I størst antal findes de indenfor det gamle Ribe stifts sydvestlige del med Ribe som centrum, således at man indenfor en afstand af et par mil fra denne by så godt som udelukkende træffer tufstenskirker. Opførelsestiden falder i det 12. og første halvdel af det 13. årh., på hvilken tid Ribe og delvis også Slesvig havde en livlig forbindelse med Nederlandene, hvorfra materialet er hentet.

P. Lauridsen. Om Bispedømmet Slesvigs Sognetal i Middelalderen. (Historisk Tidsskrift. VI. Række. 5. Bd. S. 163—222.)

En undersøgelse om hvorvidt „..... jylland i Middelalderens sidste århundrede er bleven ramt af en stor økonomisk og kulturel tilbagegang, og om denne tilbagegang skaffer sig udtryk i stiftets kirke- eller sogne tal“. Forfatteren, der ganske bryder med den ældre tradition, hvis hovedrepræsentant er kartografen Mejer, som levede i midten af det 17. årh., har været så heldig i de danske arkiver at finde nye kilder — særlig en fortegnelse over Slesvig stifts indtægter fra c. 1450 — hvorved det er bleven mulig at beregne kirketallets aftagen fra midten af det 14. årh. til reformationstiden. Hovedinteressen samler sig om Nordfrisland; her har nedgangen været størst begrundet på naturbegivenheder, der have haft landets formindskelse til følge. I tiden fra c. 1350—1440 er der på vestkysten forsvunden c. 49 kirker, i det øvrige stift derimod knap en halv snes stykker, og tager man hensyn til de nyoprettede kirker, viser det sig, at bispedømmet i middelalderens sidste årh. har haft et absolut tab af 45 kirker.

R. Hansen. Die eiderstedtischen Chronisten vor Peter Sax. (S. H. L. Z. 25. Bd. S. 161—216.)

Begunstiget af landskabets isolerede beliggenhed havde der i det 16. og 17. årh. udviklet sig en rig lokalhistorisk litteratur i Ejderstedt, der bearbejdedes i talrige for største delen utrykte skrifter af Peter Sax (1597—1662) og senere af historikeren Heimreich. Forf. gennemgår alle disse kroniker — 17 i tal — kritisk én for én og godtgør slægtskabsforholdet mellem dem. Selvfølgelig er deres efterretninger om middelalderlige begivenheder af yderst ringe værd, medens derimod de enkelte fortællere giver en del interessante småtræk fra den tid, hvori de selv levede.

R. Hansen. Beiträge zur Geschichte und Geographie Nordfrieslands im Mittelalter. (S. H. L. Z. 24. Bd. S. 1—92.)

Gennemgår de forskellige oversvømmelser og stormfloder, hvis antal må reduceres stærkt, ligesom også det landtab, de har forårsaget, er bleven meget overdreven. Forf. kritiserer derpå forskellige kilder til landets ældre historie, nemlig en gammel fortegnelse over herrederne og kirkerne i Nordfrisland, som er forfattet af korttegneren Mejer i det 17. årh., samt et kort fra det 16. årh.'s slutning, der skyldes præsten Johannes Petreus. Endelig meddeles en hidtil utrykt afhandling af den afdøde tyske historisk-geografiske forfatter Geertz. Den handler om den mystiske *Østøstnakke*: *Gestnakke* som ti søger vest for Amrum, en antagelse hvis rigtighed dog betvivles af udgiveren.

C. Jensen. Landverlust und Landgewinn an der Schleswigschen Westküste. (Globus. 67. Bd. Nr. 12.)

Har ikke været anm. tilgængelig.

Olbors og Focke. „Fortegnelse over forsvundne stæder og øer på den tyske Nordsøskyst“. (Beiträge zur nordwestdeutschen Volks- und Landeskunde. 1. H. (Abhdl. XVI.) 1895.)

Utilgængelig for anm.

H. Thern. Ueber Marschbildung und Deichbau insbesondere an der schleswig-holsteinischen Küste. (Die Natur. Hrg. von K. Müller. 43. Jahrg. Nr. 11—12.)

Har ikke været anm. tilgængelig.

Eckermann. Die Eindeichungen auf Nordstrand und Pellworm. (S. H. L. Z. 25. Bd. S. 118—60.)

Inddigningen blev først rationelt påbegyndt i sidste halvdel af det 16. årh., men var ude af stand til at modstå den mægtige stormflod 1634, af hvis ødelæggende virkninger forf. giver en indgående skildring ledsaget af et kort, der viser Nordstrands kystlinje for 1634 sammenlignet med den nuværende.

Kirkeklokke-Indskrifter. Samlede af *J. Jørgensen.* (Kirkehistoriske Samlinger. 4. R. 3. Bd. S. 801—4.)

Fra Ribe domkirke, Tørringlen, Haderslev og Åbenrå provstier. Den ældste af de 8 indskrifter er fra 1476, den yngste fra 1840.

A. D. Jørgensen. Mårkær kloster i Angel. (S. Å. 1894. S. 147—56.)

D. Schmittger. Der Dom zu Schleswig. Geschichte und Beschreibung. Schleswig. 91 s. 1895.

Udg. i anledning af kirkens, som det forekommer os, smagløse og uhistoriske restauration.

J. Ulrik. Vort Folks Sydgrænse. (S. Å. 1894. S. 247—48.)

III.

J. Schjørring. Slesvigske Kvinder i 1848—64. Kbh. 34 s. 1895.

Hovedsagentlig en levnedstegning af fru C. V. Christiansen f. Schmidt, gift med købmand C. i Flensborg, der for sin opofrende pleje af danske soldater i begge krigenes dekoreredes af Fredrik VII og Christian IX.

F. Alberti. Uebersicht der Geistlichen der evangel.-luther. Landeskirche Schleswig-Holsteins. (S. H. L. Z. 25. Bd. S. 267—332.)

Korte levnedstegninger over de nuværende præster i hertugdømmerne ordnet provstivis.

R. Petersen. Werner Abrahamson. (Fire Livsbilleder. Kbh. S. 1—82. 1894.)

Optryk af en ældre biografi, der havde været meddelt i „Historisk Archiv“ fra 1886.

A. Langsted. Ballettens Børn. Hans Beck. (Nordstjernen. 1894—95. Nr. 32.)

Den bekendte danser er født i Haderslev 1861.

E. Blaumüller. Hans Adolf Brorson. (Illustreret Tidende. XXXV. Bd. Nr. 39.)

En kortfattet levnedsskildring af den store salmedigter.

A. Sach. Hans Brüggemann und seine Werke. Ein Beitrag zur Kunstgeschichte Schleswig-Holsteins. 2. völlig neubearb. Aufl. Schleswig VI + 133 s. 1895.

Siden 1. udg. udkom (1865) er det så godt som ikke lykkedes at fremdrage nye kilder, og den berømte kunstners liv og levned står stadig i et mystisk halvmørke. Forf. har derfor væsentlig indskrænket sig til en fornyet kritik af den historiske overlevering,

hvor han i højere grad end forhen betragter mesterens hovedværk, den skønne, 1521 forfærdigede altertavle i Slesvig, der indtil 1666 fandtes i klosteret Bordesholm, i forhold til tidens almindelige kunstudvikling.

J. P. Bang. Om Trosartiklernes Begreb. En Undersøgelse af den synkretiske Strids dogmatiske Problem. Kbh. 172 s. 1894.

Indeholder bl. a. bidrag til den . . . . . jyskfødte theolog Jørgen Callisens (Georg Calixt) historie og religiøse opfattelse.

Bruns. Rede bei der akademischen Trauerfeier für Geheimrath Professor Dr. Peter Wilhelm Forchhammer. (Chronik der Universität Kiel für das Jahr 1893—94. Kiel. S. 19—26.)

En levnedstegning af filologen F., der ligesom sin brøder den berømte naturkyndige J. G. Forchhammer, er født i Husum I modsætning til broderen var hans sympathier rettede mod syd, ligesom han tilhørte den tyske videnskab.

M. Eskesen. Henriette Gubi. (Højskolebladet. 19. årg. Nr. 44.)

En slags indledning til en fyldigere biografi af den bekendte så tidlig afdøde vandrehererinde.

H. V. Clausen. H. P. Hanssen-Nørremølle. (Illustreret Tidende. 36. Bd. Nr. 27.)

En levnedstegning.

C. A. Ægidius. Mørk Hansen. (Illustreret Tidende. 36. Bd. Nr. 47.)

I sin nekrolog over den Felsted og Vonsild præst dvæler ofr. særlig ved hans ungdom og deltagelse i studenterlivet i 40erne.

H. F. Rørdam. Bidrag til Historieskriveren Andreas Hojers Levned. (Historiske Samlinger og Studier vedrørende danske Forhold og Personligheder især i det 17. Aarhundrede. Kbh. 2. Bd. 2. H. S. 312—84.)

En række aktstykker af meget blandet indhold. Dels angår de II.'s litterære ungdomsarbejder særlig hans skrift om ægteskab mellem nær beslægtede, der vakte megen opsigt, dels et projekt

den meget alsidige mand 1721 havde om oprettelsen af en vœxlebank, et foretagende der dog aldrig sa dagens lys. Desuden forskellige ansøgninger bl. a. om at blive kgl. historiograf (1721).

K. Hansen. Christian Peter Jacobsen. (Landmandsblade. 28. Aarg. S. 552—61.)

En velskreven nekrolog over den i 1895 afdøde frømand. Jffr. nedenfor under „Biografisk Lexikon“.

J. Hansen. Om Hr. Peder Jakobsen i Hygum og nogle af hans Efterkommere. (Kirkehistoriske Samlinger. 4. R. 3. Bd. S. 818—21.)

Efter uddrag af en kirkebog i Hygum, hvor den Århus bisp hr. P. J., hans fader og bødstefader alle vare præster.

H. L. Møller. Jens Jessen. (Illustreret Tidende. 36. Bd. Nr. 3.)

En levnedstegning og kort skildring af „Flensborg Avis“ historie i anledning af bladets 25-års jubilæum.

H. Kau. Jens Peter Junggreen. Et Bidrag til Nationalitetskampens Historie i Nordslesvig. Med et Forord af Pastor Mørk Hansen. Kbh. 160 s. 1894.

Selv om forf. i dette arbejde har ladet flere og tilmed de vigtigste kilder ligge unyttet hen, må man alligevel være ham taknemlig for denne bog, der giver den første samlede fremstilling af Junggreens liv og offentlige færd. Som rimeligt er, dvæler forf. med størst udførlighed ved Junggreens journalistiske virksomhed, der påbegyndtes 1868, og hans optræden på den tyske rigsdag i perioden 1884—87; saavel af hans vigtigste avisartikler som af hans rigsdagstaler gives der uddrag eller tilfredsstillende referater. Det er et smukt billede, man gennem disse får af vor sa tidlig afdøde repræsentant på tinge og af hans kærlighed til vor sag, den han efter sine nationale modstanderes udsagn tjente „med fuld hengivelse af hele sit i ét og alt ligefremme væsen.“

J. Ottosen. A. D. Jørgensen. (Illustreret Tidende. 36. Bd. Nr. 1.)

En levnedstegning og redegørelse for J.'s bog om Griffenfeld. Jffr. nedenfor under „Biografisk Lexikon“.

M. Eskesen. 1794. 30. Marts — 1794. Nis Lorenzen Lilholt. (Höjskolebladet. 19. årg. Nr. 13.)

En kortfattet levnedsskildring af den djærve bondemand, naturligvis med særlig fremhæven af hans virksomhed i stænderforsamlingen, hvor han som bekendt fra første færd tog til orde for det danske sprogs ret.

F. Barfod. P. H. Lorenzens danske tale. (S. Å. 1894. S. 245—46.)

G. Johannsen. Jakob Plaetner. (S. Å. 1894. S. 12—16.)

Quatre lettres autographes de Gérard Mercator à Henri de Rantzau. Par *V. van Ortoy.* (Compte Rendu des séances de la commission royale d'histoire ou recueil de ses bulletins. 5. Série. T. 4 S. 304—12. Bruxelles.)

Omhandlende forskellige historiske og geografiske æmner.
 af Stiftamtmand Regensburg. (Illustreret Tidende. 36. Bd. Nr. 37.)

Selv . . . . . jydte nærere R. en varm kærlighed til sin hjemstavn, som han viede sin manddomstids bedste kraft. Alt 1849 blev han medlem af bestyrelseskommissionen og udnævntes 1852 til departementschef i det slesvigske ministeriums afdeling for kirke og skolevæsen, i hvilken egenskab han gennemførte sprogreskriptet; 1859 blev han ministeriets direktør og var senere fra 1870 til 1894 stiftamtmand i Århus.

A. Larsen. Dansk-norske Helt historier. 1648—1700. Kbh. 192 s. 1894.

Indeholder bl. a. en biografi af den berømte feltherre Hans Schack. Han er født på Undevad i Angel af mæklenborgsk slægt. 1657 trådte han i dansk tjeneste, hvor han udmærkede sig som kommandant i København under Svenskerne's belejring 1658—59 og i slaget ved Nyborg. Da han under den store rigsdag 1660 ganske stod på kongens side, steg han i magt og indflydelse efter enevældens indførelse og var til sin død (1675) meget yndet ved hove. I . . . . . jylland ejede han godserne Gram og Mogeltønder.

IV.

P. Heck. Die altfriesische Gerichtsverfassung. Mit sprachwissenschaftlichen Beiträgen von *T. Siebs.* Weimar. XII + 499 s. 1894.

Utgængelig for ann. Behandler derfor måske alene Friserne i Nordvesttyskland.

F. Dyrlund. Tre ordforklaringer m. m. I. Hezlagh.

III. Reækning. (Med oplysning om et lovhåndsskrift.)

(Arkiv för nordisk filologi. 11. bd. S. 33—39, 51—63.)

„Hezlagh“, navnet på et gilde mellem borgerne i Slesvig i beg. af det 12. årh., forklares af forf. i modstrid med ældre fortolkere som „ædslag“ — „Reekning“, der findes i Slesvigs ældste stadsret, menes at betyde kvartér eller bydel. Det lovhåndsskrift, om hvilket der gives meddelelser, er et hdskr. af Slesvigs ældste stadsret, der 1770 blev funden i Ebeltoft, og som efter forf. mening må stamme fra tiden 1320—50.

Samling af Danmarks Lavskraaer fra Middelalderen med nogle tilhørende beslægtede Breve. Udg. ved *C. Nyrop* af Selskabet for Udg. af Kilder til dansk Historie. Kbh. 1. H. S. 1—160. 1895.

Det udkomne 1. hæfte, der spænder over tiden 1349—1460, indeholder en stor mængde ældre . . . . . jyske lavskraer, af hvilke flere hidtil ikke har været trykt; således fra skrædderne, bagerne og slagterne i Slesvig, skomagerne i Haderslev og smedesvendene, skomagerne, bundtmagerne og bagerne i Flensborg. Da det naturligvis er af vigtighed, at samlingen bliver så fuldstændig som mulig, anmodes alle, der ere i besiddelse af gamle lavskraer eller have kendskab til sådanne, om at sende en meddelelse desangående til udg. prof. N., Lindevej 7, København.

Aus dem heimischen Rechtsleben in den Jahren 1834—94.
Kiel. 1894.

I dette festskrift, der er udg. i anledning af indvielsen af den ny overlandsretsbygning i Kiel, giver forf. en oversigt over den i 1834 væsentlig vistnok ved Höpps indflydelse oprettede over-appellationsrets historie. Tillige beretter skriftet om de forandringer, retsvæsenet i hertuglommerne har undergået siden 1864.

H. v. Schubert. Die Entstehung der Schleswig-Holsteinischen Landeskirche. (S. H. L. Z. 24. Bd. S. 93—136.)

Aflandingen frembyder intet særlig nyt eller interessant. Med agte tysk grundighed begynder forf. helt oppe i den gra old; oprindelsen til den „slesvig-holst. landskirke“ ser han i den såk.

constitutio Valdemariana fra 1326, der påbød, at . . . . . jylland og Dnk. aldrig måtte forenes under én herre.

F. de Tessen-Wesierski. De tribus episcopis Slesvicensium a sede condita primis. Paderbornae. 50 s. 1895.

Bogen, der er et habilitationsskrift fra det katolske theologiske fakultet i Breslau, handler om de tre første biskper i Slesvig stift, blandt hvilke vidundergøreren Poppo er den mest bekendte. Om dem alle er vor viden forøvrig såre ringe.

A. v. der Linde. Antoinette Bourignon. Das Licht der Welt. Leiden. 310 s. 1895.

„Jeg er sendt af gud for at bringe lys til verden og vidne om sandheden“ siger Antoinette B. (f. i Belgien 1616) om sig selv. For at opfylde sin mission drog hun i 1670erne til . . . . . jylland, hvor hun havde i sinde at grunde en menighed efter sit mønster på øen Nordstrand. Af hendes færden her og hendes talrige sammenstod med autoriteterne giver forf. en udførlig og palidelig skildring.

E. Michelsen. Zwei Briefe aus der Zeit des nordischen Krieges. Ein Beitrag zur schleswigschen Kirchengeschichte. (S. H. L. Z. 25. Bd. S. 235—52.)

Brevene, der findes i Tønder provstiarkiv, ere skrevne i aug. 1716 fra København af Peder Clansen fra Tønder til provsten sammesteds. De indeholder efterretninger om den sak. Varnæs salmebog (udg. 1717), et led i bestræbelserne for at skaffe de danske . . . . . jyske menigheder en salmebog i folkets sprog, samt om katekismusspørgsmalet der dengang drøftedes ivrig.

T. Lauridsen. En tysk-dansk-jydsk Præken. (Museum. 1895. 2. Halvbd. S. 286—97.)

Meddelel efter en opskrift af den bekendte kirkehistoriker H. N. A. Jensen en pinsøprædiken holdt i 1821 i Ladelund, Tønder amt, hvis fragikomiske sprogforvirring vil være kendt fra en gengivelse i flere dagblade. Til teksten har udg. knyttet en kort indledning om kirkesproget i de blandede egne, hvortil Ladelund jo midlertid ikke godt kan regnes, da kun 8 af 176 familier har tysk hussprog.

1844 1894. (Schleswig-Holstein-Lauenburgisches Kirchen- und Schulblatt. 1894. Nr. 1, 4.)

Bladets historie.

II. Rosendal. Danmarks Folkehøjskoler og Landbrugsskoler 1844—1894. Meddelelser fra Skolerne udg. af Foreningen for Højskoler og Landbrugsskoler i Anledning af Halvhundredaars-Jubilæet. Odense. 184 s. 4°. 1894.

En række statistiske oplysninger om elevantallet ved de forskellige skoler, statsunderstøttelse m. m. samt en fortegnelse over samtlige forstandere og lærerkriester. Tilskuddet fra staten til skolerne var i 1851 4000, fra 1892 120,000, til eleverne i 1869 13,200, fra 1892 180,000 kr. Elevantallet er voxet fra kun 200 i skoleåret 1853—54 til 3500 i vinteren 1893, og ialt har skolerne været besøgte af omtrent 110,000 mænd og kvinder. Bedre end mange ord viser disse tal højskolernes betydning for vort land. De godtgør deres ret, ikke til at existere, thi den har længe været hævet over al tvivl, men til i stedse højere grad at skyde nye skud og udsende deres aflæggere over det ganske land.

H. Rosendal. Nogle Bidrag til Rødding Højskoles Historie.

Efter trykte og utrykte Kilder. Kolding. 180 s. 4°.

1894.

Intet var bedre på sin plads til højskolejubilæet i 1894 end denne skildring af moderskolen i Rødding. Den hviler i det hele og store på en række artikler, hr. Karl Jørgensen for fire år siden skrev i „Højskolebladet“, og er så at sige en forøget udgave af disse, thi i rigsarkivet og det kgl. bibliotek i København har forf. nemlig fundet nye, vigtige kilder, og han offentliggør desuden flere interessante aktstykker til skolens historie, som ikke fandtes i de oven nævnte artikler. Gennem en række kapitler får man besked om de åndelige tilstande i Haderslev amt før skolens oprettelse, om dens stiftelse i 1844 „for at værne om den truede danskhed i . . . . . jylland“, dens liv under og efter krigen i 1848—50, da den angrebes udefra samtidig med, at der mellem lærerne var strid, om den snarest burde være en „vækkelses“ eller en „kundskabsskole“. Også om „Højskoleforeningens“ ophævelse i 1867, grundlæggelsen af Askov 1864 og Appels pigeskole, der fortsattes til 1885, samt hans virksomhed som præst for frimenigheden i Rødding giver forf. interessante oplysninger.

I et brev fra skolens stifter, Flor, til pastor Svejstrup, hvori F. gør rede for, hvad der bevagede ham til at tage sig af sagen, skriver han: „Min drivfjeder har altid været interesse for Slesvigerne selv, hvis åndelige og hjertelige liv, jeg gerne vilde gøre

mit til at frelse for tid og evighed." Rødding højskole har gjort sit dertil.

F. Nygård. Kristen Kold. Folkehøjskolens Banebryder. I. Vandre Aar. II. Tyve Aars Højskolevirksomhed. Odense. 206 og 302 s. 1895.

Både ved sin almindelige virksomhed som banebryder for højskolen og friskolen og ved sin huslærergerning i Forballum fra 1838—41 har Kristen Kold udøvet stor indflydelse på andslivet i vort land og særlig blandt Vesterboerne, hvis religiøse og nationale vækkelse for en stor del skyldes ham. Det er en meget stor mængde stof, der er samlet i N.'s bog om ham, men det forekommer os ikke, som om forf. ud af det har været i stand til at give et klart og anskueligt billede af denne mærkelige mands færd og ændelige udvikling.

Nogle Uddrag af R. Mejbørgs Bog: Slesvigske Bøndergårde (1500—1800). Ved Forfatteren. (S. Å. 1894. S. 161—244.)

P. Lauridsen. Om dansk og tysk Bygningsskik i Sønderjylland. (Dansk historisk Tidsskrift. VI. R. 6. Bd. S. 43—113.)

Vender sig mod prof. Mejbørgs inddeling af de . . . . . jyske bøndergårde i en sydslesvigsk, mellemslesvigsk og nordslesvigsk gruppe og påviser, for en stor del støttet på en række gamle gardbeskrivelser i statsarkivet i Slesvig, at man kun kan skelne mellem to typer: En dansk, der strækker sig helt ned ad byen Slesvig til, og en saksisk (tysk) i hertugdømmets sydligste del. Kendetegnet på disse husgrupper er ikke bygningernes ydre beliggenhed, i det den saksiske gard godt kan bestå af mange huse, og den danske til gengæld f. ex. kan have kostald i samme lunge som våningshuset, men deres indre deling. Det saksiske hus er nemlig langdelt som en kirke, medens i det danske alle skillerum løber på tværs. Til hver af de to hustyper svarer ligeledes to gardtyper; den danske der så vidt som mulig søger at samle bygningerne om gårdspladsen og med våningshuset solret ø: i retningen øst-vest, og den saksiske med stuehuset vinkelret på gaden og bygningerne spredte over hele hustoften.

W. Seelig. Die innere Kolonisation in Schleswig-Holstein vor 100 Jahren. Rectoratsrede. Kiel. 39 s. 1895.

Skildrer landboreformerne i forrige årh., der i Holsten tidligere end i det øvrige monarki havde en værn talsmand i grev Rantzau på Ascheberg, som alt i 1739 begyndte at udparcellere sine godser og indføre arvefæste. Reformerne begunstigedes ved salget af krongodserne, og 1795 hævedes livegenskabet.

V.: Landboforenings Virksomhed i Nordslesvig. (Höjskolebladet. 20. Aarg. Nr. 33, 35.)

Uddrag af en række artikler i „Dannevirke“ skrevne i anledning af det 5. nordsl. fælleslandbomøde.

Bobé. Zur Lübeckischen Musikgeschichte. (Mittheilungen des Vereins für Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde. 6. H. S. 155 56.)

Om indkaldelse af spillemand fra hertugdømmerne i det 17. årh.

K. Löwe. Geschichte des Nord-Ostsee-Canals. Festschrift. Im amtlichen Auftrage und unter Benutzung amtlicher Quellen. Berlin. VII + 41 s. Folio. 1895.

Dette officielle festskrift behandler også de ældre kanal-anlægs historie.

C. Jensen. Die Bewirtschaftung der „Schiffburlag“ auf Sylt. (Globus. Hrsg. von R. André. 66. Bd. Nr. 14.)

Har ikke været anm. tilgængelig.

C. Jensen. Aegir in der Sylter Sage. (Globus. 68. Bd. Nr. 13.)

Utilgængelig for anm.

Dansk biografisk Lexikon, tillige omfattende Norge fra Tidsrummet 1537—1814. Udg. af *C. F. Bricka*. 57.—72 H. (8. Bd. *C. F. Holst* — *T. Juul*. 9. Bd. *N. Jy d F. E. v. Køtschau*.) Kbh. 1894—95.

Blandt biografierne af . . . . .jyder eller til . . . . .jylland knyttede mænd kan fremhæves:

I 8. bd. *Thomas Petersen Holste*, klerk fra Slesvig stift og kammersvend hos Kristjern II., hvem han fulgte i landflygtighed og tjente med saa megen troskab, at han dræbte sig selv ved tidenden om sin herres fængsling 1532.

U. A. v. Holstein, 1803—64, var før 1848 amtsforvalter paa Ærø og i Tønder, hvor han viste sig som en god dansk mand. Efter krigen beklædte han forskællige høje embeder i hertugdømmet, men måtte flygte efter Dannevirkes rønning.

J. F. Horn, 1803—80, tysk skolemand, født i Flensborg, død i Tønder.

Caspar Hoyer, 1540—94, født i Husum, stod i høj gunst hos hertug Adolf af Holsten-Gottorp og dennes sønner, hvis betroede rådgiver han var. H. beklædte tillige stillingen som staller i Ejdersted og bidrog meget til dette landskabs opkomst. En af hans Sønner ægtede *Anna Crena Hoyers*, 1584—1655, der var stærkt grebet af tidens separatistisk-relig. bevægelser og rettede en mængde hvasse angreb paa den officielle lutherdom. Tilsidst opgav hun dog kampen og drog til Sverige, hvor hun levede sine sidste år sysselsat med relig. og satirisk digtning.

Tilman van Hussen, 1497—1551, født i Klewe, den første lutherske superintendent i Slesvig stift.

Peter Hygom, 1692—1764, født i Hygum i Tørninglen, hvor han en tid lang var præst, død som bisp over Århus stift.

S. M. Høgsbro er født 1822 i Rødding, for hvis højskole han var forstander fra 1850—62. Personlig ønskede han skolen flyttet til Gråsten for bedre at kunne virke på de blandede distrikter, men hylkede forøvrig Grundtvigs tanke om sprogfrihed i . . . . .jylland og delingen efter

den nationale grænse. 1858 kom han ind i folketinget, hvor han hurtig blev en af venstres ledende mænd; i tiden 1887—94 var han tingets formand og genvalgtes atter, da valgene i april 1895 havde ændret den politiske situation.

H. Høncke, født 1834 i Flensborg, deltog som ingeniør-officer i krigen 1864, men trådte ud af hæren 1877, da han udnævntes til telegrafdirektør, hvilken stilling han endnu beklæder.

J. P. Hopp, 1782—1847, købmandssøn fra Flensborg, blev 1820 deputeret i det tyske kancelli og var fra 1836—38 kgl. kommissarius i hertugdømmernes stænderforsamling. Efter Kristian VIII.s tronbestigelse lykkedes det Augustenborgerne, som hadede ham af deres ganske hjærte, at få ham fortrængt fra regeringen og udnævnt til overappellationsretspræsident i Kiel.

J. U. Iversen, læge og forfatter, født i Haderslev 1862, død 1892.

J. Iversen, 1763—1831, landøkonomisk forfatter, født i Svensby i Angel.

V. Iversen, født i Husum i det 17. årh. første halvdel. Som soldat i hollandsk tjeneste opholdt han sig i længere tid i Indien, hvor hans oplevelser ere genfortalte af den lærde Adam Olearius.

Jakob, bisp i Slesvig 1282—87 og kansler hos kong Erik Glipping.

C. P. Jakobsen, født 1841 ved Åbenrå, blev J. uddannet som lærer ved Tønder seminarium og var en tid realskolelærer. Hans interesse for landbruget bragte ham 1868 til at påbegynde udgivelsen af „Landmandsblade“. Sammen med sin medredaktør J. C. Jensen stiftede han nogle år senere Markfrøkontoret, som han ledede fra 1873

til sin død 1895, lige som han i det hele har haft stor betydning for uddannelse af rationel frøavl. Jfr. ovenfor.

H. Jakobsen, 1815—91, født i Mølby ved Sønderborg, lærte gartneriet på Augustenborg og blev 1837 plantør ved Hæsedede planteskole ved Næstved, en stilling han med megen dygtighed beklædte til sin død.

G. Jakobsen, 1765—1842, født i Grumtofte sogn i Angel, hvor han døde som præst og provst i Flensborg herred

C. F. Jasper, 1786—1847, jurist, født i Husum, var en tid lang regeringsadvokat i Slesvig og stempelforvalter, men mistede sine embeder på grund af kasseangel.

K. Jaspersen, 1777—1847, jurist, født i Svesing sogn. Som justitiarius på en række angelske godser havde han god lejlighed til at lære Angels folkesprog at kende, og da regeringen i 1810 omgikkes med planer om at indføre det danske sprog i Slesvigs offentlige anliggender, vandt dette hans fulde bifald. Fra 1834—38 var han stænderdeputeret og understøttede kraftig Nis Lorenzen i hans kamp for det danske sprog; det er derfor ikke med urette, at hans navn blev indhugget på Skamlingsbankestenen.

P. Jepsen, 1824—92, født i Slesvig, 1843 drog han til Bergen, hvor han efterhånden svang sig op til at blive en af byens betydeligste fabrikanter og handelsmænd.

C. A. Jensen, 1792—1870, portrætmaler, født i Bredsted, kom som ung til København, hvor han også efter forskellige udenlandsrejser tog fast bopæl.

H. N. A. Jensen, 1802—50, præst og historisk forfatter, født i Flensborg. Foruden en talrig mængde afhandlinger har han skrevet „Versuch einer kirchlichen

Statistik d. Herzogthums Schleswig“ et arbejde, der er forfattet med stor flid og upartiskhed. Hans mål var at skrive hertugdømmernes kirkehistorie, men han opnåede ikke at se sit værk fuldført; med flere ændringer og tilføjelser blev det senere udg. af L. A. J. Michelsen.

H. C. Jensen, 1789—1860, født i Flensborg, hvor han 1812 etablerede sig som købmand og snart fik en betydelig oversøisk handel. Fra stændertidens begyndelse til dens ophør sad han i alle forsamlingerne, ligesom han også senere blev medlem af rigsrådet. Her som der var han en erklæret modstander af Slesvig-Holstenismen, men bifaldt derimod ikke regeringens sprogforanstaltninger.

J. A. D. Jensen, født i Flensborg 1849, som søofficer har han særlig gjort sig bekendt ved en række expeditioner til Grønland i årene 1877—85; 1892 tog han sin afsked og udnævntes til navigationsdirektør.

T. II. Jensen, 1771—1846, født i Tønder, præst i Flensborg og Bov, særlig bekendt for sin virksomhed for det danske sprog i . . . . . jylland både i skrift og tale. Uagtet kirkesproget i hans sogn var Tysk, prædikede og underviste han dog ofte på dansk, og da regeringen afæskede ham en erklæring desangående, svarede han, at han vilde fortsætte dermed uden dog at træde det tyske sprog for nær, skøndt befolkningen ganske vist ikke forstod dette. Sagen gik ham dog imod og førte vistnok til, at han tog sin afsked.

Volkert Jensen, født i Ejdersted, hofpræst og provst hos de gottorpske hertuger, død c. 1591.

G. F. Jenssen Tusch, 1789—1888, født i Ejdersted, var en tid lang officer i den danske hær, og senere postmester i Tønning. Under oprøret sluttede han sig til dette

og levede siden i Hamborg. Han er særlig bekendt ved sine talrige oversættelser fra dansk til tysk eller omvendt og har bl. a. oversat Dahlmanns bekendte Danmarks-historie.

P. Jepsen, 1799—1869, født i Rinckenæs, hvor faderen var gårdejer og tingskriver i Lundtoft herred, et embede han selv overtog 1837; 1841—46 sad han i stænderforsamlingerne, hvor han helt ud slttede sig til den danske sag. Først i 1850 kunde han derfor paany overtage sit embede, fra hvilket han blev fordrevet i 1864; han solgte senere sin fødegård, der i 200 år havde gået i arv fra fader til søn, og drog til København.

C. F. W. Jessen, 1821—89, botaniker, født i Slesvig, var en tid lang professor i Greifswalde.

C. Jessen, 1744—1821, født i Åbenrå, blev 1766 huslærer og ti år senere hofpræst hos hertugerne af Augustenborg, i hvis tjeneste han forblev til sin død.

F. Jessen, 1613—77, født i Husum, præst i Tønning og Kiel.

M. v. Jessen, 1641—1712, født i Store Vi, fra 1681—1712 magistratspræsident i Altona.

M. R. v. Jessen, 1780—1853, født i Haderslev, var fra 1814—49 stiftamtmand over Maribo amt.

P. Jessen, 1846—85, husdyrskonsulent, født i Ullerup. Se S. Å. 1891. S. 109—28.

P. W. Jessen, 1793—1875, født i Flensborg, blev efter at have studeret medicin i Tyskland allerede 1820 overlæge ved sindssygeanstalten i Slesvig, som han hurtig omdannede til en mønsteranstalt ved ganske at slå en streg over fortidens rå og brutale tvang og indføre en human behandling af de syge. 1845 tog han sin afsked

og oprettede en privat anstalt ved Kiel, som han bestyrede til sin død. At han uagtet sin anerkendte dygtighed og elskværdighed ikke undgik at blive hårdt angrebet, behøver næppe at siges!

P. W. Jessen, læge, søn af den foregående P. W. J., født i Slesvig 1824.

Th. B. v. Jessen, 1648—1731, præstesøn fra Store Vi. 1677 ansattes han som sekretær i tyske kancelli og blev hastig en af Kristian V.s mest kyndige diplomater. Ved Frederik VI.s tronbestigelse afskedigedes han fra sin post, men anvendtes dog som gesandt i flere yderst vigtige sendelser, og da den hertugelige del af Slesvig 1713 midlertidig inddroges, udnævntes han til præsident for det gottorpske kancelli, i hvilken stilling han gav Fredrik IV. det vise råd ganske at opløse hertugdømmets politiske særstilling.

Joachim Ernst, 1595—1671, hertug af Pløn, en søn af Hans d. y.

Joachim Frederik, 1668—1722, hertug af Nørborg.

Johan d. milde, holstensk greve, „den kullede greves“ bekendte samtidige, død 1359.

Johan, 1606—55, biskop af Lybæk, søn af nedenævnte.

Johan Adolf, 1575—1616, hertug af Holsten-Gottorp 1590—1616; han var gift med Kristian IV.s søster og stod stadig, i modsætning til sine efterfølgere, i godt forhold til Danmark. Hans vigtigste regeringsakt var den i 1608 udstedte huslov, der fastsatte førstefødselsretten og således gjorde en ende på de uheldige delinger.

Johan Frederik, 1578(?)—1634, ærkebiskop af Bremen, broder til ovennævnte J. A.

C. G. W. Johannsen, 1813—88, født i Flensborg, var fra 1846—64 amtmand over forskællige slesvigske amter; 1864 blev han minister for Slesvig i ministeriet Monrad.

F. H. C. Johannsen, 1781—1851, blev 1809 præsident i Flensborg, hvorfra han 1818 forflyttedes til amtmandsembedet i Haderslev, som han beklædte til sin død. For den nationale bevægelse havde han kun liden sympathi, medens han derimod var en loyal og kongetro mand af den gamle skole.

Gustav H. J. Johannsen, født 1840 i Gundeby, Ulsnæs sogn. Hans politiske virksomhed vil være kendt af alle.

N. Johannsen, 1740—1806, præst i Flensborg og religiøs forfatter, født i Nybøl ved Tønder.

C. Johannsen, 1820—71, født paa Amrum, lærer og forfatter af en mængde novellistiske, geografiske og sproglige skrifter, hvis æmner vare tagne fra hans hjemstavn.

Nic. Johansen, født i Haderslev, død 1558 som superintendent over Sundeved.

T. V. Juul f. Suenssen, født 1834 i Tønning, har under forskællige forfatternavne skrevet en del digte og fortællinger.

C. H. Juhl, 1806—73, født i Hjerndrup, valgtes 1853 til stænderdeputeret og sad i alle forsamlingerne fra 1853 til 1863 som medlem af det danske mindretal. Tillige var han fra 1859 medlem af Haderslev amtsraad.

Julius, prins af Lyksborg, Kristian IX.s broder, født 1824.

J. P. Junggreen, rigsdagsmand, se ovenfor.

I 9. bd. *Chr. Jürgensen*, født 1846 i Åbenrå, læge i København.

J. Chr. Jürgensen, 1744—1823, født i Slesvig, hvor han virkede som pianofortefabrikant og instrumentmager. Tillige var han en ivrig samler og optrådte også som forfatter.

W. Jürgensen, 1789—1827, sagfører og forfatter, der er født i Slesvig.

A. D. Jørgensen, født 1840 i Gråsten, udnævntes i 1863 til hjælpelærer ved latinskolen i Flensborg, fra hvilken stilling krigen fordrev ham. Han drog derpå til København, hvor han 1869 ansattes i arkivtjenesten og 1883 blev chef for statens samlede arkiver, for hvis reorganisation han har udfoldet en betydelig og heldbringende virksomhed. Som forfatter er J. fremfor nogen de nye, stundom også de overraskende, synspunkters mand; han spænder sa at sige over alle tider og alle dele af vort lands historie, men sin største kærlighed har han dog skænket . . . . . -jylland og dets mænd. Skulle vi blandt hans talrige skrifter fremhæve noget enkelt, måtte det være de „Fyrretyve fortællinger“, en bog, der mer end nogen anden har gjort J.s navn kendt rundt om i de tusend hjem.

J. Jørgensen, 1818—92, født i Haderslev, virkede han fra 1850 -61 som overlærer ved borgerskolen i Åbenrå, hvor han var kendt og skattet som én af de nationale ledere. Senere blev han redaktør for forskællige kongerigske provinsblade.

J. Kaper, født 1838 i Tønder amt, bekendt tysklærer og lexikonsforfatter i København.

A. Kaufmann, 1806—90, landskabsmaler og lithograf, født i Åbenrå, død i København til hvis kunstakademi han testamenterede sin formue

Antonius Keyser. indkaldtes af Kristian III. fra Nordtyskland til at være præst i Haderslev og blev senere superintendent over hertug Hans' nordslesvigske besiddelser. Død 1553.

J. A. Kielman r. Kielmansegg (1612—76) og dennes sønner *H. H.* (1636—86) og *F. Chr.* (1639—1714) holstengottorpske statsmænd. Faderen, der var født i Itzehoe, blev 1644 kansler hos hertug Fredrik III., og mer end nogen anden har han bidraget til at fjerne det holstengottorpske hus fra Danmark. På hans tilskyndelse ægtede hertugen en svensk prinsesse, og ved Sveriges hjælp nåede han sit mål på fredsslutningerne i Roskilde og København. Også i den følgende tid optrådte han fjendtlig mod Danmark, men da det oldenborgske arvespørgsmål dukkede op, skiftede han kurs og kom snart til at stå på en fortrolig fod med Griffenfeld. Som følge heraf blev K., der ved overrumplingen i Rendsborg (1675) havde måttet forpligte sig til ikke at forlade hertugdømmerne, efter Griffenfelds fald ført til København, hvor han kort efter døde. Sønnen *H. II.* var ligesom faderen i sin tid en ivrig modstander af Danmark, han tog f. ex. stor del i oprettelsen af universitetet i Kiel (1665), men han faldt snart i unåde og gik ligesom broderen *F. Chr.* i dansk statstjeneste.

B. C. Kirchmann, født i Slesvig, historiker og byskriver i Husum omkring år 1700.

A. E. Kioldrup. 1826—69, dansk landskabsmaler, født i Haderslev.

O. Kier. 1792—1863, født i Haderslev, blev 1841 herredsfoged i Gram herred og sluttede sig til oprøret, under hvilket han var borgmester i sin fødeby. Hans store interesse for sin hjemstavn har bl. a. givet sig udslag i en række økonomisk-historiske skrifter.

P. Kier, 1771—1834, præst, født i Østerløgum.

J. F. Kierulff, 1807—94, retslærd, født i Slesvig.

H. D. Kloppenburg, 1802—82, født i Gram, erhvervede han tidlig en større gård i Københoved. Alt i 1849 gjorde han den danske hær væsentlige tjenester, og hans senere fortjenester i den nationale og kirkelige sag så vel som hans ejendommelige personlighed vil være almindelig kendt.

J. Kloppenburg, 1793—1876, den foregåendes broder, levede ved krigens udbrud 1848 som pensioneret vagtmester i Flensborg. Han meldte sig strax som frivillig og deltog med mod og fyrighed i alle tre felttog.

Stephan Klotz, 1606—68, født i Westphalen, blev 1636 generalsuperintendent i den kgl. del af hertugdømmerne og provst i Flensborg provsti. K. har intet godt eftermæle i vort land. Så vel hos Kristian IV. som Fredrik III. stod han i høj gunst, og han benyttede sin magt til med den yderste strænghed at hævde den mest snævertindede lutherdom samt hensynsløst at gennemføre højtyisk som kirkesprog i sit provsti uden at tage hensyn til den dansk- eller plattysktalende befolknings klager. Han døde, just som han stod i begreb med at drage til København, hvorhen Fredrik III. havde kaldet ham som tysk hofprædikant.

Knud Lavard, 1096—1131, Erik Ejegods søn og Danmarks nationalhelgen, der fra 1115 til sin død var hertug i . . . . . jylland.

H. A. Knudsen, f. 1831, ejer af Trøjborg og dansk rigsdagskandidat 1881 og 1884, ligesom han beklæder forskellige tillidshverv.

K. Knudsen, f. 1819 ejer af Lysholm på Als, var i perioden 1850—64 gentagne gange stændersuppleant og senere medlem af Sønderborg kreds dag.

K. L. Knudsen, 1806—66, født i Ribe. K. købte 1851 Trøjborg, hvis gamle hovedbygning han lod nedbryde, da regeringen afslog at overtage den som seminarium. Kold var huslærer hos ham, og i en lang årrække stod K. som leder af den nationale og kirkelige bevægelse på Vesteregnen; han var medlem af Rødding højskoles bestyrelse og i et par samlinger dansk landstingsmand.

Th. Knudsen, 1503--81. Som præst i Hygum sluttede han sig strax til Reformationen og blev provst over Frøs og Kalslund herred samt senere kanik i Ribe. Til sin søn Hans Thommesens salmebog (1569) har han leveret flere bidrag.

H. Knudtzon, 1751—1823, født i Bredsted, drog som ung til Throndhjem, hvor han ligesom broderen *N. H. Knudtzon* (c. 1757—1842) blev en af byens største handlende og mest ansete mænd.

J. Knutsen, meklenbergske prælat, født i Husum, død 1546.

M. Knutsen, f. c. 1645 i Ejdersted, var en tid student i København, men flakkede største delen af sit liv omkring i Holsten og Tyskland i evig kiev og strid med egnens præster og theologer.

M. Knutsen, 1495—1559, kølmand i Husum, hvor han virkede med stor iver for Reformationens sag.

A. P. C. Koch, 1816--92, født i Husum, kom i sit 16. år til København, hvor han i fyrreerne kastede sig over dampskibsexpeditionen med så stor iver, at han kan siges at være grunder af Danmarks udenrigske dampskibsfart. Da „Det forenede Dampskibsselskab“ stiftedes 1866, blev han dets direktør for udenrigsfart og var enedirektør fra 1875—87

D. Koch, 1744—1815, født i Flensborg, fra 1780—1813 præst i Oversø.

H. L. S. P. Koch, f. 1837 i Haderslev vesteramt, var fra 1868—70 forstander for folkehøjskolen i Brøns. Efter dens lukning gik han til Danmark, hvor han har beklædt forskellige præstekald — for tiden i Glostrup — samt udfoldet en ikke ringe virksomhed som historisk og kirkehistorisk forfatter. Bl. a. har han skrevet forskellige afsnit af den danske kirkes historie samt et arbejde om Kristian VI.

P. C. Koch, 1807—80, født ved Gram. K., der 1836 havde etableret sig som købmand i Haderslev, fik kort efter den tanke at stifte et dansk ugeblad i denne by, hvor hidtil — ligesom overalt i hertugdømmet — den tyske presse havde været enerådende, og ved Flors og C. Paulsens hjælp lykkedes det gennem den daværende prins Kristian at erhverve ét om end yderst beskæret privilegium. Den 15. juni 1838 udkom det første nr af „Dannevirke“, hvorigennem hele den nationale bevægelse i Nord-slesvig snart lededes, og var end K. med hensyn til stoffet henvist til andres hjælp, ansvaret faldt dog tilbage på ham, og han forstod at føre foretagendet igennem trods regeringens utallige plagerier. Ligeledes var K. en af ophavs-mændene til „Den slesvigske Forening“, hvis sekretær han var fra 1846—52. Efter krigen stiftede han „Budstikken“, der redigeredes af pastor Boisen i Vilstrup, men da den slesvigske minister Råsløff gik hårdt frem mod „Dannevirke“, der fra 1851 var bleven dagblad, solgte K. 1856 bladet og drog til København, hvor han ernærede sig som redaktør og senere som fotograf.

F. Kōrs, 1684—1766, matematiker og astronom, født i Slesvi.

G. D. F. Kös. 1731—1804, født i Slesvig, hvor han en tid var i glarmesterlære. Han drog til Prøjsen, blev bankdirektør og begav sig senere til Danmark, hvor han har den meget tvivlsomme ære at have indført tallotteriet (1771).

J. G. E. Kok. 1821—87, født på Sjælland. 1851 valgtes han til præst i Burkal, hvor han forblev til krigen 1864 forjog ham, trofast forsvarende den danske sag og ivrig forskende det . . . . . jyske sprog for at vise, at dette er „en ren og oprindelig dansk eller rettere nordisk sprogform.“ Frugten af disse studier var „Det danske Folkesprog i Sønderjylland“ og „Danske Ordsprog og Talemåder fra Sønderjylland.“ Efter 1864 levede han i København, hvor han beklædte forskællige præstekald og tog livlig del i det kirkelige liv.

Chr. M. Kold, 1816—70, højskolemand jfr. overfor.

W. H. Koopmann, 1814—71, født i Tønning, blev efterat have været præst i forskællige holstenske byer 1855 generalsuperintendent over Holsten, hvilken stilling han beholdt efter krigen trods sin ringe sympathi for oprøret.

C. F. Krafft, 1721—78, født i Husum, skolemand og rektor i Slesvig, hvor bl. a. Johannes Ewald var hans elev.

F. C. Krarup, født 1852 i Løgomkloster, dansk theologisk forfatter og præst.

H. J. Krebs, 1742—1804, officer og matematiker, født i Tønder amt.

S. A. Krebs. 1767—1818, K., der var født i . . . . . jylland, blev 1785 officer i den danske hær, 1788

forflyttedes han til Norge og deltog med udmærket dygtighed i kampene mod Sverige 1788, 1808 og 1814.

A. F. Krieger, 1817—93. Vi skulle her blot notere de vigtigste hovedtræk i Kr.s store virksomhed for den . . . . . jydsk sag. Hans interesse for denne var tidlig vakt og for at imødegå de historiske og statsretlige påstande, der fra tysk side gjordes gjældende, samlede han efter 1848 en kreds af historikere og jurister til udgivelsen af de „Antislesvigholstenske Fragmenter“. På den grundlovgivende rigsdag, hvor han var ordfører for forfatningsudkastet, foreslog han at udsætte hele forfatningsspørgsmaalet, indtil hertugdømmets stilling var ordnet, men uden held. I 1863 var han ordfører for fællesforfatningen og virkede med stor kraft for dens vedtagelse; han er ofte bleven dadlet for dette, men vist uden grund, thi Bismarck vilde krigen, og et påskud lader sig jo let finde. Efter Dybbøls fald fik Kr. sæde på londonerkonferencen; hans standpunkt her var noget vaklende og usikkert, hvad der dog for såvidt blev af mindre betydning, som den endelige afgjørelse, der sprængte konferencen, blev truffen i statsrådet i København. Hans direkte indgriben i hertugdømmets skæbne var hermed tilende, men den store kærlighed og interesse for vort land og vor sag, han havde vist gennem sit tidligere liv, fulgte ham til det sidste.

H. Krock, (1671—1738) maler, født i Flensborg, udfoldede en meget stor virksomhed ved udsmykningen af de kgl. slotte og forskællige københavnske kirker, men hans billeders kunstneriske egenskaber svarer desværre ikke til deres mængde.

J. Krogh, 1830—77, født i Nordborg, død som præst i Kerteminde

F. C. H. r. Krogh, 1815—91 født ved Christiansfeld. Var i tiden 1851—64 embedsmand i Sydslesvig og udfoldede senere en ret betydelig virksomhed som historisk-genealogisk forfatter; bl. a. har han givet bidrag til den ældre sønderborgske hertuginjes historie.

F. F. r. Krogh, 1737—1829 født i Norge, var fra 1773 i 49 år jægermester i Nordslesvig.

F. F. v. Krogh, 1780—1844, ovennævntes søn og fra 1821 hans efterfølger, født på Gram. Hans broder er den bekendte general:

G. C. v. Krogh, 1785—1860, født på Åstrup. Alle-rede i sit 5. år blev K. fændrik, 10 år gammel var han sekondløjtnant og steg efter virkelig at være indtrådt i tjenesten til generalmajor (1847). Da folkestemningen var ham imod, blev K., uagtet han var bekendt som en dygtig officer, først overgeneral i juli 1848 og afskedigedes efter ulykken ved Ekernførde, for hvilke krigsminister Hansen uden grund gav ham og Læssøe skylden. Ved felttogets begyndelse 1850 overtog han dog påny overkommandoen og ledede med stor dygtighed slaget ved Isted. Senere var han kommanderende general i . . . . . jylland og derpå i Holsten og Lauenborg indtil 1857. Da han døde i København, førtes hans lig til Flensborg, hvor han jordedes mellem sine gamle kampfæller. En tredje broder var:

G. H. F. v. Krogh, 1778—1852, født på Gram. Var først officer men måtte på grund af svagt helbred forlade den militære løbebane. Fra 1826 amtmand i Sydslesvig, hvor han blev, indtil han ved oprørets udbrud tog sin afsked og flyttede til Haderslev.

L. J. Krohn, 1736—1825, jurist, født i Ejdersted.

Erik Krummedige. blev c. 1404 drost hos erkehertuginde Elisabeth af . . . . . jylland. Han sluttede sig først til dronning Margrethe, skiftede en kort tid parti men gik hurtig over til kong Erik, hos hvem han stod i høj gunst. Hans gård, Rundtoft i Angel, blev ødelagt af Holstenerne, men han fandt erstatning i Danmark, hvor han fik et stort len og levede sig ganske ind i forholdene. Synes at være død c. 1438.

J. H. J. Kruse, 1805—59, født i Ekernefærde. 1833 nedsatte han sig i Flensborg, hvor han i 1841 blev oldermand for det gamle St. Knuds gilde, der under ham blev en af loyalitetens bedste støtter. Også på anden måde virkede værkfører K., som han kaldtes på grund af sin stilling ved arbejds- og straffeanstalten, for den danske sag.

H. A. Krüger, 1816—81. Bekendt i sin hjemstavn, Bevtoft, som en opvakt og dygtig bonde, valgtes han 1847 til stænderdeputeret og grundlagde sit politiske ry ved på fællesmødet mellem de slesvigske og holstenske stænder den 18. marts 1848 i skarpe ord at protestere mod . . . . . jyllands optagelse i det tyske forbund, fordi som han sagde, langt over halvdelen af landets befolkning var dansk og ønskede at knyttes fastere til Danmark. Under treårskrigen gjorde han den danske hær store tjenester og sad i tiden mellem krigene stadig i stænderforsamlingen og rigsrådet. I den sidste forsamling, hvor han gennemførte flere vigtige forslag, indtog han en særstilling, thi i sin iver efter at blive delagtig i kongerigets store politiske frihed ønskede han en nærmere tilslutning og protesterede gentagne gange mod den slesvigske selvstændighed. I 1867 valgtes han med en overlegen

majoritet til medlem af den nordtyske rigsdag og samme år også af den prøjsiske landdag, men da han her nægtede at aflægge forfatningseden uden under forbehold af Nord-slesvigs fri afstemningsret, kom han aldrig til at deltage i forhandlingerne, skøndt han var medlem til sin død. På rigsdagen, hvor han ligeledes havde sæde til sin død, var han derimod meget virksom og tog ofte til orde for at fordre enten hensyntagelse til eller udførelse af § V således 1867 og 1877.

P. G. Krüsicke, 1641—1723, født i Slesvig, berømt som latinsk kunstdigter i tidens barokke stil.

C. Kuss, 1769—1853, født i Sønderborg, præst og historisk forfatter. Hans arbejder, der er offentliggjorte i forskellige holstenske tidsskrifter og særlig handle om grænseegnene i Sydslesvig, ere endnu af ikke ringe værd.

A. P. Kædt, handelsmand og forfatter, født i Flensborg 1845. Stærkt påvirket af forholdene i England, hvor han opholdt sig i flere år, inden han nedsatte sig i København, har han været en ivrig talsmand for frihandelspolitiken i skrift og tale og på tinge, hvoraf han blev medlem 1895.

Bidrag til Skolevæsnets Historie i Haderslev Amt.

Af N. J. Andersen.

I Aaret 1650 modtog Præsterne i Haderslev Amt en Skrivelse af følgende Indhold:

Efter vor Allernaadigste Herres og Konges Befaling bliver da denne nu udi næst forgangne Aar udi dette Len og By Haderslev anstillede og forordnede Gen. Kirke-Visitation og derpaa følgende Kongelige Kommission at efterkomme — kundgjort:

- a. Præsterne optegne de Sognefolk, som have Børn; ville de ikke lyde og lade deres Børn søge Skole, da tilkendegives det for Øvrigheden.
- b. De maa Ingen til Herrens Bord antage eller kopulere, før de kunne forklare Luthers Katekismus og udsige deres Tros rette Mening.
- c. Byer, som ikke over $\frac{1}{4}$ Mil ligge ude af Vejen, og hvor ingen farlige Veie med Aaer ere hinderlige, skulle skikke deres Børn til Sogneskolemesteren.
- d. Har Skolemesteren ingen visse eller altfor ringe Salaria, skal Folk alvorlig tilholdes at give ham noget vist, saasom en Gaardmand en Skjeppe Korn, en Kaadner, 3 til 4 Skilling. De Vægrende bør eksekveres og udpantes.

e.f. Opbygges ordentlige Skolehuse, og Præsten visiterer Skolen hvert 4. Aar.

g. Kirken skal betale for de fattige Børns Skolegang.

h.i. Hvert Sogn have sin Skole, og ikke bruges tyske Bøger paa danske Steder.

Haderslev, den 20. August 1650.

Kay v. Allefeld. D. Steph. Klotz.

Man fik imidlertid snart andet end Skolesager at tænke paa. I de sidste 25 Aar havde Halvøen 2 Gange været oversvømmet af Fjender, først af de Kejserslige og dernæst af Svenskerne, og lidt meget ved Plyndring. Det var kun 5 Aar siden, den sidste Fred var bleven sluttet. 1657 udbrød Krigen med Sverrig, der varede til Foraaret 1660. Først blev Halvøen indtaget af Svenskerne, men 1658 kom en Hær paa 30,000 Mand bestaaende af Brandenborgere Østerrigere og Polakker for at hjælpe os. Vel fordrevede de Svenskerne over til Øerne, men navnlig vare Polakkerne*) meget værre end Svenskerne. De gjorde sig skyldige i de værste Voldsomheder. I Moltrup afbrændte de Præstegaarden. Præsterne i Skodborg og Rødding bleve dræbte af dem. Byerne Slevad og Lilholt med Kapel bleve afbrændte. Strejfkorps flakkede omkring og plyndrede alle Vegne. Folk bleve hængte op i Skorstene i Røg. Man flygtede for dem ud i Skovene, og hvor man troede sig stærk nok dertil, skød man dem ned.

Samme Aar udbrød der Blodgang, „den hvide Blodsot“, ikke alene i Had. Amt, men ogsaa andet Steds, f. E. i Jylland. Mange hundrede døde. Landet blev øde; Be-

*) Sammenlign: Polakkerne i Nordslesvig af J. Fausbøl: „Sønd. Aarb.“ 1895.

boerne fattedes. I dette og forrige Aar kreperede, tænk, i dette Amt alene vist 28 Præstemænd*). 3 af Haderslev Latinskoles Lærere og 2 af Fruekirkenes Præster døde af Sygdommen.

Da der var Brist paa Føde- og Sædekorn, steg Rugens Pris til 16 Daler, en umaadelig Pris efter daværende Forhold. — Der skulde Tid til at vinde Kræfter, inden der atter kunde tænkes paa Skolevæsnets Ordning.

Fra de følgende Tider er der opbevaret en Del Skrivelser om Skolevæsnet i Kirkearkivet i Hammelev. I den ældste Skrivelse fra 1719 fra Provst Fischer tales ikke alene om „en ordinær Degn og Skolemester“ i Hammelev, men ogsaa om „alle andre Biskoler“ i Sognet. 1731 byggede man en ny Skole i Styding. Efter en endnu opbevaret Regning kostede den 43 Daler 3 Skilling, men det ser ud til, at man enten har anført en Udgift forkert eller talt fejl sammen; thi Summen af de anførte Poster bliver kun 38 Daler 3 Sk. Man havde købt 2700 Sten; Bygningen var som andre Bygninger den Tid, Bindingsværk og havde 6 Vinduer. Tømrer-, Snedker- og Murerlønnen var beregnet til 5 Daler; i denne Sum var dog ikke medregnet Vinduernes Pris. Tækkeren fik 1 Daler. Stydingerne ydede fri Haand- og Spændtjeneste ved Opførelsen af Skolehuset.

Den 7. Dec. 1731 bade samtlige Indvaanere i Styding Provsten om efter Løfte af Kirkekassen at ville betale 5 M. 12 Sk. til Mester Johannes Hansen for de 6 Vinduer i Skolehuset. Den 26. Febr. 1732 har Provsten skrevet paa Regningen, at foruden de nævnte 5 M. 12 Sk. skal

---

*) P. Rhode: Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse.

Kirkekassen endvidere udbetale 8 Daler 4 Sk. Maaske Nogen kunde synes, at det maatte være en let Sag for en hel By at udbetale den hele Sum, men til Belysning af den daværende Tilstand tillade vi os endnu engang at anføre, hvad Hr. P. Lauridsen*) før har anført i „S. Aarb.“ om Styding By: „Paa 18 større og mindre Gaarde fandtes her 1724: 78 Heste og Føl, 74 Køer, 9 Stude, 55 Ungkvæg, 46 Kalve, 118 Faar, 49 Svin og Grise, 25 Gæs, 16 Plove og 30 Vogne, og ikke en Mand i hele Byen er fri for Skatterestancer, der for en enkelt endog løber langt op over 100 Rdl. spec.“

Skolehuset skulde baade afgive Skolestue og fri Bolig for Læreren. Om man nu fik en Lærer, paa hvem P. Rhodes Ord: „En dansk Skoleholder her er en Kunstner i Regnen og Skriven“ kunde anvendes, kan være tvivlsomt nok. Den Slags Lærere fandtes vel nærmest i Købstæder og ved Degneskoler. Man vragede den Tid just ikke saa meget og kunde heller ikke stille store Fordringer paa Grund af den lille Løn. Hvad det nu gjaldt om, var at faa „en bestandig Skolemester“.

1743 blev der af Pastor Prætorius i Hammelev efter Provstens Ordre skrevet følgende Skolekontrakt:

„I den H. Treenigheds Navn have vi underskrevne Lodsejere i Styding By til den store Guds Æres Forfremmelse og vores Ungdoms tilstrækkelige Underretning i deres Kristendom velvillig og uden Tvang os derhen forenet, og indtil vores naadigste Øvrigheds Approbation besluttet

- 1) at vi af yderste Formue ville med hinanden bestræbe os, at vorres Skolehus, som nu bruges, fremdeles altid maa conserveres i god Stand paa det at,

*) P. Lauridsen: „Sønd. Aarb.“ 1894.

- 2) i samme baade Vinter og Sommer kan holdes en kristelig Skolemester og en bestandig Skole. Og paa det at Skolemesteren hos sit Arbeide og maa have sit Levnets Underhold, skulle
  - 3) alle Børn, som findes imellem 5 og 8 Aar gaa baade Sommer og Vinter til Skole, mens fra 8 og til 12 Aar skulle de ikkun være skyldige til at finde sig deriud om Vinteren. Dog er
  - 4) ingenlunde Meningen denne, at med de benævnte Aar deres Skolegang enten om Sommeren eller om Vinteren præcis skulle ophøre; thi Enhver, som bær en kristlig Omsorg for sine Børn, vil efter sin Evne vel af sig selv holde dem saa længe til Skolen, som han ser, at de samme Steds tiltager og sig forbedrer. Mens
  - 5) saadanne Skoleaar ere ikkun til den Ende determinerede, og ansatte, paa det at de Skødesløse, som, Gud bedre det, ikke tage sig det ret til Hjerte med deres Børns kristlige Undervisning, des mere dertil maa blive opmuntrede, naar de, i de anførte Skoleaar, nemlig fra 5 og til 8 baade Vinter og Sommer, og fra 8 og til 12 om Vinteren alene, skulle være pligtede til at betale de sædvanlige Skolepenge, hvad heller Børnene komme til Skole eller ej.
- NB. Ogsaa om Nogen af Fortrædelighed vilde sende sine Børn i saadanne Aar til en fremmed Skole, skal han dog betale Skolemesteren i Styding. Og fordi Skolemesteren af saadanne Penge alene ikke kan leve, saa have vi af kristen Kærlighed tilstaaet
- 6) af enhver hel Gaard aarligen at give hannem til sin Underholdning 1 Skæppe Rug og desforuden
  - 7) paa Byens Kogang at holde hannem een Koes Græs

aarligen fri, hvoraf han skal have sin Nytte, enten han selv holder en Ko eller ej. Derimod skal den, som Skolen anbetroes i Styding By,

- 8) blive bestandig baade Vinter og Sommer, uden at gøre efter sin egen Behag Fridage, hos Børnenes Information og for alle Ting se derhen, at de maa undervises i Guds og vor Frelsers Kundskab og anføres til Guds Frygt og alle kristelige Dyder. Hvorudi han og selv skal gaa dem fore med sit eget gode Eksempel.
- 9) skal han være skyldig at straffe de Genstridiges Ondskab paa en tilbørlig Maade uden derudi af Forældrene at forhindres, og
- 10) skal han udlove og forpligte sig til at staa Sognedegnen bi udi hans Embedets Forretning, saa vel i som uden Kirken. Dog ikke videre end naar Nøden det udkræver, og Degnen saadant af hannem begærer.

Som vi nu visseligen haaber, at vi paa saadan Maade kunne faa en vel indrettet Skole og en bestandig Skolemester, saa indfalde vi til vorres Højbydende Hr. Hr. Visitatores med underdanig og ydmyg Bøn og Begæring, at de denne vorres gjorde Forslag ikke alene ville approbere men og naadigst confirmere, paa det samme altid og uryggelig maatte blive staaendis. Hvorved vi dog med allerdybeste Underdanighed undtager Hans Kongl. Maystt. allernaadigste Villie og Befaling, om det enten over kort eller lang Tid maatte behage allerhøjstbemeldte Hans Maystt. herudi at gøre en allernaadigste Forandring eller at forsøge en almindelig Skolernes Forbedring: Hvilket da og vi paa den Fald med allerunderdanigste Lydighed skulle vide at venerere“. — Herefter følger et Tillæg, der just ikke hører med til Skolekontrakten, men er en Hen-

vendelse til Stydingerne. Det lyder saaledes: „Herhos kunde man efter mit Tykke underdanigst bede, at Øvrigheden dette saaledes vilde confirmere, at de samtlige Styding Mænd selv uden derom at overløbe deres Øvrighed maatte anholde de Fortrædelige til at afdrage deres Skyldighed enten med at tage tilstrækkelig Pant fra dem, eller deslige som vorres naadigste H. H. Visitatores efter deres bedste Tykke kunde forføje.

Jeg haver paa hans Højærværdigheds Provstens Ordre vildet meddele Eder dette Forslag, paa det de Vedkommende herover maatte gøre Aftale med hverandre om de saadant, som det er forfattet, ville antage; eller om dem synes, at noget herudi kunde forandres og forbedres, hvorpaa jeg da og med det Første forventer Eders Resolution.

Ellers kan jeg være Eder god derfor, at dette Eders samtykkede fri Vilkaar ikke af 2 eller 3 Genstridige og Fortrædelige skal omstødes. Og beder til Beslutning kærligen, at I tillige ville forenbare Eder derover og samtlig beslutte, at efterdags i Skolehuset ikke skal holdes Grande, paa det at ikke derover kommer mere Klagemaal.

Hammelev, d. 7. Jan. 1743.

Prætorius.“

Denne Skolekontrakt maa imidlertid ikke have fundet megen Yndest i Styding; thi den blev kun underskrevet af 8 Stydinge, altsaa af Mindretallet. Bedre Lykke havde en ny „Skole-Convention“ i Aaret 1758. Den lyder saaledes:

„Saasom vi samtl. underskrevne Lodsejere af Styding til vores og Ungdommens store Skade har maattet fornemme, hvorledes vi hidindtil ikke har kunnet komme til retskaffen vores Skole istand at sætte, saa længe vi leve uden Vedtægt,

dette nøje (i) Betragtning tagen, og til Ungdommens mærkelige Opbyggelse, have vi efter andre omliggende Byers Eksempel paa vores Højgunstige Øvrigheds og Hans Højærværdigheds H. Provstes naadige og gunstige Approbation i Dag underskreven dato med hverandre og med god Raad og Villie indgaaet, frembaaret og sluttet efterfølgende Skole-Convention:

- 1) skal hver Gaardmand, det være sig hel, halv, fjerde eller ottendelspart Gaard, som haver Børn fra 5 og til 10 Aar, være forbunden og forpligtet til at koste og lønne Skolemesteren Vinteren og Sommeren;
- 2) som og de Børn, der er over 10 Aar, skal den, som Børnene tilhører, koste og lønne Skolemesteren om Vinteren alene;
- 3) hvortil alle Gaardenes Besiddere skal og være forbunden og forpligtet til at de, som ingen Børn have eller og de, som have ikke skolevoksne Børn, at give af hver hel Gaard 16 Sk., en halv dito 8, en Fjerdepart Gaard 4 Sk. og saa fort til Skolemesterens Løn, nemlig i 2de Terminer, Halvpart om Paaske og Resten om Mikeli, eller naar som Skolelønnen bliver samlet, tillige et af Landboerne 4 Skilling om Aaret;
- 4) hvad Skolehuset er angaaende, det være sig med Reparation, eller og et nyt skulde oprettes, skal ske efter Gaarde-Tal, at enhver Gaard efter advinan kan tilkomme at give Materialer eller Omkostninger lige meget, det maa være hvad Navn, det være kan, at forskaffe og vedligeholde.

Endelig for det 5te: Dersom Nogen herefterdags forser sig noget mod Skolen, som Kontrakten ellers kunde være imod, skal han erlægge til Skolens Reparation 8 Skilling

og til H. Kongl. Maystt. Bøder første Gang 16 Sk. Hvorved Kontrahenterne for sig og deres Efterkommere alle optænkkelige Eksempationer eller Udflugter, som herimod kunde vorde optænkt eller i Fremtiden optænkes, samt alt uden Svig og Argelist, ved Tro, Hæder, Ære og gode Love fast ubrydeligen skal holde og efterkomme. Til Stadfæstelse have vi nærværende Skole-Konvention velvitterligen og egenhændig underskrevet, og H. Højvelbaarenhed Herr Kammerherre og Amtmand i Haderslev samt tillige H. Højærværdighed Herr Provst i Haderslev underdanigst og tjenestl. ombedet, at de til Vitterlighed naadig og gunstig ville behage med os at subskribere og rathihabere.

Actum Styding d. 30. Okt. Anno 1758.

Kontrakten er underskrevet af 20 Stydinge, hvoraf 5 med ført Haand; Fjerdeparten har altsaa ikke kunnet skrive deres eget Navn.

Underneden er endnu tilføjet, at Landboerne kun skulde betale 2 Sk. åarlig. Bemærkningen er undertegnet af Peter Matzen.

Allerede 1731 havde der været Nogle, der ikke havde villet betale til den nye Skole. Trods Skole-Konventionen var der endnu en hel Del i Vejen. Allerede i Marts 1759 indsendte 11 Stydinge en Klage imod „de Genstridige“ til Kirkevisitatoriet. Klagen lyder saaledes:

„Eders Høj- og Velb. saavel som Eders Højærværdighed nødes vi underskrevne af højnødtrængende Aarsag til i dybeste Underdanighed og Ydmyghed at forestille vores Anliggende, da det er at befrygte, at udi vor By (hvor der er en temmelig stor Del af Børn, som nødvendig Sommer og Vinter af en forstandig, kristelig og tro Skole-

mester burde at anføres til det Gode, hvilket de fleste af Forældrene i Byen ogsaa hjerteligen ønsker), saasnart Skolemesteren om Paasketiden afgaar, ingen Skole mere bliver holden, og Ungdommen derover, istedetfor at lære noget Godt, maa faa Lejlighed til at fordrive den ædle Tid paa Gaden, og formedelst Vanartigheds Øvelse forglemme Alt, hvad de tilforne haver lært, og de yngre Børn, som efterhaanden snart kunde medtages til Skolen, aldeles maatte blive forsømt, hvilket og visseligen sker, hvis ikke Deres Høj- og Velb. som ogsaa Højærværdighed i Henseende til Guds Ære og Ungdommens sande Velfærd naadig og højgunstig anbefaler enhver udi Byen alvorligen, at de uden Modsigelse skal være pligtige at give deres Andel saavel til Skolemesterens Underhold og Belønning som til Skolehusets Reparation. Vel haver vi underskrevne tilligemed Sognepræsten givet al mulig Flid dertil, men de Genstridige, til hvilke ikke alene de Faa, som ingen Børn haver, men ogsaa i visse Maader nogle af dem, som da Gud har velsignet dermed, kan henregnes, haver altid givet Forhindring derudi, saa at det nu er kommen til Fuldkommenhed. Beder derfor i dybeste Underdanighed og Ydmyghed Deres Høj- og Velb. og Deres Højærværdighed naadig og højgunstig vilde behage derhen at decretere, at samtlige Lodsejere saavel som Landbolerne og hvem, som haver Børn skal være skylden og tilholden at lade deres Børn antegne til Skole fra 7 Aar og indtil 14, dernæst at enhver af Lodsejerne, enten de have Børn eller ej, dog efter deres Gaardpart maa være pligtige at yde deres Andel, Og da det, som vi alt tilforn underdanig og ydmygelig haver anført, er en temmelig stor By og mange Børn derudi, som nødvendig behøver en god Skoleholder,

at der da maatte benævnes en visse Sum til en duelig Skolemesters Belønning, som kan vorde fordelt paa den hele By til Enhver i Særdeleshed efter Omstændighederne, at paa saadan Maade os samtl. af vores Naadige og Højgunstige Øvrighed et bestandigt Forhold med Skolen maa vorde foreskrevet, hvorefter vi uden nogen Modsigelse og Tvistighed stedse kan vide at rette os.

Vi forvente paa denne vores kristelige Ansøgning en Naadig og Højgunstig Bønhøring og forbliver stedse

Eders Høj- og Velbaarenheds

som ogsaa

Eders Højærværdigheds

underdanigste og ydmygeste Tjenere

(Derefter følge de 11 Navne.)

Auf Verlangen der Mehrsten aus dem Dorfe Styding habe mit unterthäniger und gehorsamster Bitte, dasz die Hindernis wegen einer beständigen Schule auf einmal möge gehoben werden, dieses zu unterschreiben ich nicht unterlassen können.

Hammelev, d. 19. März 1759.

C. Prætorius.

Fra Amtmand Klingenberg kom der da d. 23. April 1759 den Befaling, at ovenfor nævnte 11 saa vel som de, der ikke vilde vedkende sig den af de fleste Stydinge undertegnede Overenskomst, havde at møde paa Amtshuset den 1. Maj Kl. 10. Her kom man da til gensidig Forstaaelse.

Imidlertid saae det ikke bedre ud i de 2 andre Skoledistrikter. I en Indberetning vistnok fra 1760 hedder det i Oversættelse:

„Hvad der vedrører de to Biskoler, saa har jeg dog

Gud være lovet, efter stor Møje havt den Lykke, at det er kommen i Orden med Skolen i Styding, hvilket er sket paa det Kongl. Amthus. Med Skolen i Gl.-Ladegaard er det ligeledes kommen til en lykkelig Afslutning paa det Kongl. Amthus. — Men med Kirkeskolen ser jeg allerede forud, at der vil være endnu større Vanskelighed og vel slet ikke vil kunne komme i Stand uden Tvangsmidler. — Foruden mig er der kun 3 Mænd som betale med Penge; de andre komme ham til Hjælp med lidt Pløjning, Bortførelse af Gødning og Kørsel, hvorved man da har slaet sig til Ro.“

Der fandtes intet Skolehus i Hammelev, men Degnen holdt Skole i sit eget Hus; han ejede nemlig et Kong. Landbol, hvis Skatter bleve betalte af Skoledistriktet. Selv betalte han Skolestuens Reparation. Der blev ikke holdt Skole fra St. Hansdag til Mikkelsdag. Naar der blev talt med Forældrene derom, svarede de: „Vi ere ikke i Stand til at holde Tjenestetyende. Ved Arbejdet trænge vi til saa mange af vore Børn, som kunne arbejde.“ — „De Smaa, som ikke kunne Andet, vogte om Sommeren Gæs og Svin.“ — I Byen var der 40 Skolebørn.

Den 4. Febr. 1762 have samtlige Lodsejere af Gl.-Ladegaard og Jernhyt forenet sig om en Skole-Konvention. Børnene skulle gaa i Skole fra 6—10 Aar baade Vinter og Sommer, men fra 10—14 Aar kun om Vinteren; Forældrene skulle koste og lønne Læreren; de Forældre, som ikke have Børn, skulle aarlig give ham 12 Sk. af hver hel Gaard; de, som have flere end 2 skolepligtige Børn, og koste Læreren, skulle give ham $\frac{1}{2}$ Sk. lybsk hver 6 Dage, hvorimod de, der ikke koste ham, skulle give en hel. Hvert Landbol skal halvaarig give 2 Sk. —

Den 16. April 1766 er der indgaaet en ny Overenskomst, hvorefter de 12 Sk. ere blevne forhøjede til 1 Mark lybsk; alle, enten de have Børn eller ej, skulle koste Læreren, paa en hel Gaard dobbelt saa længe som paa en halv, og paa en halv dobbelt saa længe som paa et Landbol. Børnenes Forældre skulle skaffe Ildebrændsel.

Ogsaa fra Ladegaard blev der 1767 indgivet en Klage til Kirkevisitatoriet over, at en Halvgaardejer og en Landbolsmand i L. ikke vilde rette sig efter Skole-Kontrakten, og at Jernhytterne efterfulgte deres Eksempel. Der siges, at Læreren koster 8 Dage paa hver hel Gaard, 4 paa hver halv Gaard og 2 paa et Landbol. Kirkevisitatorerne befaler d. 12. Maj 1767 de Anklagede at tiltræde Overenskomsten inden 3 Dage.

I Juli 1778 klager Læreren over, at han den Sommer kun har havt højst 6 eller 7 Børn i Skole, ja de fleste Dage kun 1, 2 eller 3, nogle Dage ingen. Fra Jernhyt navde der ingen været i Skole siden Paaske. Han skriver blandt Andet: „Jeg har for en 5 Aars Tid udbedet ved det høje naadige Amtshus et Dekret paa de naklæssige Forældre at paalægge med daglig Eksekution 2 Sk. for hvert Barns Udeblivelse. Samme høje Dekret lod jeg forelæse for samtl. Vedkommende. — Jeg efter samme naadige Befaling forholdt mig et Par Aars Tid med Eksekution paa de forsømmelige Forældre; saa befandt, jeg, at Skoleinteressenterne fik Fjendskab til mig, for jeg vilde, at deres Børn skulde følge Skolen.“

Læreren var altsaa her en Slags Herredsfoged! Han fortæller endvidere, at Dekretet blev ham frastjaalet. — Denne, „Skoleholder Todsens“, havde 1785 kun 24 Daler i Skoleløn foruden 2 Daler, som han fik af Kirkekassen

3 Aar derefter var han, da han var en gammel Mand, ikke længere Lærer og fik da 8 Daler af Fattigkassen.

1768 bleve Skoledistrikterne Hammelev og Styding slaaede sammen til et, og der blev bygget en fælles Skole lidt Nord for Stævningen. Desuden skulde ogsaa Konfirmanderne fra Ladegaard og Jernhyt besøge Degneskolen. Lærerens Indtægter bleve 3 Tdr. Rug, 3 Tdr. Malt, 1 Tdr. Byg eller Boghvede, Land til 2 Køer og 5 Faar, 3 Læs Hø, 2 Læs Halm og 12 Læs Træ eller Tørv. Skolelønnen var 8 Sk. aarlig pr. Barn. 1808 blev Degnens Skoleløn forhøjet til 40 Daler, og et Aar derefter bleve de 3 Læs Hø forandret til 6 Læs à 600 Pund.

1846 bleve begge Skoledistrikter igen adskilte, idet baade Hammelev og Styding da fik nye Skoler. Enkelte Havevækster vidne endnu om, hvor den gamle Degneskole har staaet.

Herregårdene på Als i det 16. århundrede.

Af A. D. Jørgensen.

Ligesom i de fleste andre egne af Nordslesvig forsvandt i slutningen af det 16. århundrede de gamle herregårde på Als for at give plads for store hertuglige avlsgårde, der blev drevne af forpagtere med hoveripligtige bønder. For befolkningen betegnede dette en stærk nedgang både i sociale og økonomiske kår; det hertuglige hof i Sønderborg, senere forøget med et andet i Nörborg, måtte til det yderste lægge beslag paa bøndernes ydelser for at kunne optræde standsmæssigt, medens det stod øens menige indbyggere fjærnt. Herregårdenes tidligere ejere, de adelige „junkere“, havde derimod stået disse langt nærmere, talte deres sprog og levede spredte imellem dem uden at stå synderligt over storbønder, præster og velstående købstadsfolk i levevis og vaner.

Det ligger i sagens natur, at der kun er opbevaret få og spredte efterretninger fra denne ældste herregårdstid. De adelige slægter, som ejede dem, er forlængst uddøde, eller, hvor enkelte endnu er i live, gennem tre århundreder skilte fra enhver forbindelse med Als og således uden nogen overlevering fra hin tid. Der er aldrig gjort noget forsøg på at samle, hvad der kunde oplyse de gamle forhold; det lå ikke i hertugslægtens interesse at vedligeholde

holde minderne om en lykkeligere fortid. Det skal nu forsøges her, med et enkelt opbevaret mindesmærke som udgangspunkt, at samle hovedtrækkene til et billed af herregårdsforholdene i det 16. århundrede; muligvis vil det da kunne fuldstændiggøres ved bidrag fra selve øen.

I det danske rigsarkiv opbevares der en „slægtbog“, som er samlet af den kejserlige feltmarskal i trediveårs krigen, grev Henrik Holk, hvis fader var født på slægtens gamle sædegård Rønhave. Han har dertil brugt optegnelser af sin farfader, der ejede Rønhave fra 1535 til sin død 1579. Henrik Holk var født 1599 på Kronborg, hvor hans fader var kongens lensmand; han uddannedes hjemme og i udlandet, både i videnskaber og krigerske færdigheder, og droges tidlig af lyst til eventyr og heltebedrifter ind i den store krig i Tyskland. Efter først at have kæmpet for protestanterne i en række år, tog han efter fredsslutningen mellem Danmark og kejseren tjeneste under dennes berømte hærfører Wallenstein, hvis eventyrlige heltebane han beundrede. Holk kom til at stå ham nær i personligt venskab og nåede ved sin sjældne tapperhed og hærførerdygtighed værdigheden som feltmarkal, ligesom han af kejseren blev udnævnt til rigsgreve og fik løfte om store godser i Bømen. Men en pludselig død bortrev ham 1633, få måneder før Wallenstein på kejserens befaling blev myrdet af sine officerer.

Sin slægtbog har han afsluttet i tiden nærmest efter sit bryllup med Hilleborg Krafse (Juni 1628), imellem de forskellige krigstog, i hvilke han deltog. Den består af en lang række malede våbenskjolde, tildels på pergament, svarende til hans egne og hustruens „aner“, de umiddelbare forfædre og stammemødre. Endvidere findes der

optegnelser om hans egen ungdom, om hustruens slægt og afskrift af farfaderens optegnelser om sine sønners dåb. Det er især disse sidste, som her er af værd for os, da de giver os en udsigt over størstedelen af den daværende adel paa Als og i Sundeved, i midten af det 16. århundrede.

Der skal nu først gives et aftryk af de pågældende stykker af slægtbogen, hvorefter udbyttet af de deri indeholdte oplysninger skal blive samlet til en overskuelig helhed.

I. Henrik Holks fædreneslægt.*)

Henrik Holk til Eskildstrup, Kong. Mayst. øffuerstes forældre och adelig Herkompst.

1. Hans fader Ditlef Holk til Høygaard.
2. Hans farfader Henrik Holk til Rønhafue, rigens sekretær.

Hans farmoder Helene Reventlow til Søboe.

3. Hans farfaders fader Bertel Holk til Rønhafue.
Hans farfaders moder Karen Lund af Tansgaard.
4. Hans farmoders fader Anders Reventlow til Søboe, øfwerste udi Fyen.

Hans farmoders moder fru Sitsele Lange af Engelsholm.

5. Hans farfaders faders fader Godske Holk til Ballegaard.

Hans farfaders faders moder fru Anna Powisk til Holbek.

---

*) De paa Als og i Sundeved bosiddende personer er her fremhævede.

6. Hans farmoders faders fader Jacob Reventlow til Søboe.
Hans farfaders faders moder fru Margrete Flemming.
7. Hans farfaders moders fader Henrik Lund til
Tansgaard.
Hans farfaders moders moder fru . . . . . Schrandye.
8. Hans farmoders moders fader er gammel Erik Lange
fra Engelsholm.
Hans farmoders moders moder fru . . . . . Saxstrup.

II. Begyndelsen af Henrik Holks våbenbog.

Henrik Holkis

ferne och mørne 32 waben
och

Hilleborre Kravfsis

ferne och mørne 32 waben.

Disse efterskrefne waben, 32 fæderne paa die Holkers, Reventloers; och 64 mørne paa die Krabber og Skauffuers side, som ærre mine ahner, hafuer ieg udtegnet af en original, skrefuen med min farfader Henrich Holkis hand, och mormoders Birgitte Skauffuis hand. Disligeste min kierre hustrues Hilleborge Kraufsis 32 ahner, af hinded moder Dorethe Banners original handskrift.

Anno Christi 1629
mense Aprili.

Ætatis meæ 30. Othensee.

Henrich Holk.

Virtute et sangvine.

1. Holker. (Rød mursparre i hvidt; 7 røde og hvide fauer på hjelmen).
Fader Ditlof Holk, Henriksøn. Er nefnet efter sin farbroder Ditlof Holk, som blødt sig død af nesen.

2. Reventlow. (Rød mur med tre tinder, i hvidt).
Farmoder Malene Reventlow Andersdatter.
3. Lunder. (Sort udspilet fugl uden hoved, med stjerne på hovedets sted, i hvidt.)
Faders farmoder Karen Lund, Bertel Holkis af Tansgaard frue, och Henrik Lunds datter. (Den sidste af dette slægt.)
5. Langer. (Tre røde roser i hvidt.)
Farmoderens moder, Sissele Lange af Engelsholm, Anders Reventlow til Søboes frue.
5. Pogwisch. (Hvid ulv i blåt.)
Fru Anna Powisk af Holbek, som hafde Godske Holk.
6. Schrandi. (Hvid halvmåne i skrådelt feld, oppe til højre rødt, nede til venstre blåt.)
(Ingen oplysninger.)

III. Gamle Henrik Holks sønners fødsel og døb.*)

Henrik Holk till Rønhauffne hafde bryllup med Jomfrue Malene Reventlow S(alig) Anders Reventlow och frue Sissele Langis Datter paa Søboe udi Fyen Anno Christi 1546, den Søndag som S. Michaelis aften paafaldt, under Tyrens Tegen.

Anno 1549, den første Dag udi Nye, i Septembris Maanit paa en Tirsdag efter S. Bartolomej Dag, imellem Klokken var 8 och 9 Formiddag, føddis Henrik Holks och Fru Malene Reventlows første Søn Bertell Holk, efter sin Farfader kaldit, fød under Planeten Mars, udi Wecktens

*) Sønesønnen har ikke overalt kunnet læse sin farfaders håndskrift, hvorfor der både findes fejl og udeladelser i afskriften. Disse er her blevne rettede eller udfyldte i [ ].

Tegen, paa Rønhaufue. Till hannom stunde Faddere disse efterskrefne: Michell Brockenhus till Brangstrup, Gregorius von Ahnfeld til Søgaard, Bendiktus Seested till Mellwitgaard, Woldamahr och Jørgen von der Herberge Brødre till Snabeklund, Thønis Sture till Helwittgaard, Jørgen Sture till Gammelgaard, Frants Brockenhus till Egeskov, Asmus von Ahlefeld till [Åbenrå], Erik Ucke till Awenbeklund [d. e. Avnbøllund], Hans Holk till Barritskov, Godske Holk Bertelsen, Fru Karen Holk, Sitsele Lange, Frue Else Hr. Tønns Nielsens till Ligtuide, Anna Knud Ebbesens till [Kogsbøl], Fru Anna till Wanding, Fru Karine [Eriksen] till Estrup, Frue Soffie Jacob Hardenberges till Sandholt, Fru Margrette Grubbe [Krabbe] paa Ønne, Fru Anna Mangnis till Blantsgaard, Fru Carine Lange till Koxbølle,*) Jomfrue Birrete Holk aff Slesvig Kloster.

Anno 1550 i Decembri den 5. Dag nye Maanit paa en Fredag S. Lucieaften imellom 8 och 9 formiddag under Planeten . . . udi Løffuens Tegen blef fød paa Rønhaufue Anders Holk, den anden deris søn, saa kaldet efter hans morfader Anders Reventlow. Hans faddere vare Johan Fries til Hesselagger Kongl. Majestets Canceler, Hans [Reichenbach] til Wanding, Erik Bille til Lindet, Erik Eriksen til Eýstruppe, Jochim Bryde til Søboe paa Alse, och Knud Reventlow till Søboe udi Fyen, Fru Karen Michel Brockenhuses til Bramstrup, Frue Margrette Erik Grubbes [d. e. Krabbes] til Bustrup, frue Karine von der Herberge, frue Karine Sestede til Melwit, frue Emerents Bryde til Wagaarde, jomfru Maren Reventlow til Søboe udi Fyen.

---

*) Her tilføjes: Jffuer Eriksen Rosenkrantz's frue och hr. Niels Langes syster; denne hafde ikkun en uechte søn, hed Christian, som blef adlit af Kong Fridrich, hvoraf er die nye Langer med en rose.

Anno 1556, Janr. 10, paa en tisdag paa Agnettedag imellem 3 och 4 om morgenen, under planetten Venus, udi Twillingens tegen, blef paa Rønhafue fød deris tredie søn Ditlof Holk, saa kaldet efter hans s. faderbroder. Hans faddere vare disse efterskrefne: Erik Krabbe til Bustrup, Jfuer Eriksøn til Koxbølle, Paul Mogensen til Blantsgaard, Jochum Bryde til Worgaard, Henrik Lund til Torsletgaard [d. e. Tandsletgaard], Jørgen Hartwig til [Munkgaard], Morits Høcken til Haderslef, Skackie Plilis husfogit paa Sønderborg, Balsar Karberrig til Erbikgaard [d. e. Ærtbjerggaard], Jacob Revenlow til Søboe, frue Anna von Arnfeld til Søgaard, frue Margrette von Qualen til Awenbøll, frue Margrette von der Hardenberg [d. e. Herberge] til Snabeklund, frue Dorette Mottie til Wanding, frue Margrette Hans Holkis til Baridskov, fru Ermegaard Bryde til Søboe paa Als, jomfrue Ida Holk, jomfrue Bierete Reventlow, jomfrue Barbare Eriksen af Exstrupgaard, hr. Povel Godelycke provist paa Als och Karsten Bondemand borger udi Hamborge.

Anno 1558, Maji 29, pintsedag, den 8. dag udi nye maanet, eftermiddag imellom et och toe slet, under den planete Jupiter, udi Skorpionens tegen, fødes deris fierde søn Christian Holk, opneufned efter mester Christian Lange, som døde til Rom. Hans faddere vare disse paa Rønhafue: Johan Blom, Godske Holk, Bertel Holk, Margrette Erik Krabbis, Elsebe von Ahnfeld, jomfrue Anna von Qualen, her Peder Brun sognepræst til Wlckebyllkierke.

Anno 1564, Septembri 2, i maanens sidste quarter, paa en løfuerdag, ved 8 slet formiddag, udi Løwens tegen og under Saturni tegen, fødis paa Rønhafue, tre dage før nyet, deris femte søn Erik Holk, blef døbt om onsdagen,

ch var hans faddere: Erik Lange, Wolf Høchen, Anders Krabbe, Anders Holk, Margrette Erik Krabbis, Birgitte Sture, Anne Hartwig. Han døde strax efter om torsdagen ved elfue slet och er begrafuen udi Wleche Kircke, hart for hans moders stoel.

Selve slægten Holk er tidligere behandlet i disse årbøger, i anledning af deres gamle sædegård Ballegård i Ullerup sogn (1891, 53 ff. 80). Den førte i sit våben en rød mursparre, bestående af syv sten, i hvidt; på hjelmen syv skiftevis, røde og hvide faner. En Erik Holk nævnes alt i begyndelsen af det 14. århundrede som marsk hos den sønderjydske hertug, senere forekommer hans søn „Erik Holk Marsksøn“. Den ældste bekendte Holk på Als er den foran nævnte Goske, hvis fader synes at have været en Ditlev, medens der samtidig nævnes en Mattis Holk. Den sidste havde efter gamle jordebøger solgt 16 gårde på Als til kongerne, deraf 2 i Dynneved, 1 i Stolbro og 13 i Stævning; i eller ved denne sidste by havde han vel altså haft en herregård. Goske Holk nævnes ikke mere ved adelens skatteansættelser 1506, hvorimod hans sønuer Bertel (Bartelt) og Vulf da optræder, med henholdsvis 4 og 14 bønder (plove). Bertel var efter den foran meddelte forældretavle ejer af Rønhave i Ulkebøl sogn, Vulf ejede Melsgård i Oksbøl sogn.

Bertel Holk nævnes blandt de adelsmænd, som 1523 opsagde Kong Kristian II. og hyldede Fredrik som eneste hertug; han opføres da med to „heste“ (d. e. ryttere til hærfølge), hvad der viser, at hans gård da hørte til de større, havde et tilliggende af mindst en halv snes bønder. 1534 opføres han da også i lenets skatteregn-

skab med 10 pløve; året efter døde han og fulgtes på Rønhave af sin søn Henrik Holk.

Denne havde fået en lærd opdragelse og blev 1528 indskrevet ved universitetet i Wittenberg som student; reformationen havde dengang alt vundet så stor fremgang på Als, at de mere fremmelige søgte til selve Luthers læresæde. Han gik ind i kong Fredrik I.'s kancelli og tjente her i en årrække som sekretær, også efter at Kristian III var kommen i besiddelse af riget. Som løn herfor forlenedes han med degnedømmet i Bergen og indtægterne til hellig tre kongers kapel ved Roskilde domkirke.*)

---

*) Kongebrevet af 16. Okt. 1536 er karakteristisk for tiden både ved hvad det giver og hvad det kræver, og meddeles derfor her med nyere retskrivning:

„Vi Kristian, osv. gøre alle vitterligt, at vi af vor synderlig gunst og nåde, så og for villig og tro tjeneste, som os elskelige Henrik Holk, vor sekretær, os og riget hertil gjort og bevist haver og herefter troligen gøre og bevise må og skal, have undt og forlent og med dette vort åbne brev nådeligen og gunsteligen unde og forlene hannem vor og kronens kapelle helge tre kongers kapelle udi Roskild domkirke liggendes og samme kapelle med al sin rette tilliggelse, bønder, tjenere, residens, gårde, gods og al anden herlighed og frihed med al rente og rettighed, som de tilliggendes er og med rette der tilligget have, intet undertaget, udi alle måde at have, nyde, bruge og beholde udi sin livs tid og så længe han lever, dog med så skel, at han, Gud almægtigste til lov og ære skal dagligen lade sjunge nogle salmer og anden sang i samme kapellet, og skal han des til behov holde to små fattige sinker og dennom besørge til øl, mad og klæde til skellighed, hvilke samme sinker skulle med de vikarier, som i samme kapellet forleninger have, dagligen sjunge der udi samme salmer og sang efter den skik og måde, som vi ville lade give dennom en ordinans på, så der ingen brøst på findes. Sammeledes skal og fornævnte Henrik Holk besørge to fattige studenter, som studere her udi København, til mad, øl og

I året 1546 ægtede han Magdalene Reventlow, datter af Anders Reventlow til Søbo på Fyn, og arvede en del jordegods med hende, deriblandt senere selve Søbo herregård. Året efter forærede han tilligemed sin hustru en smukt udskåren prædikestol til Ulkebøl kirke. Han arvede senere Ballegaard, dels efter sit søskendebarn Goske Holk, dels efter Iver Eriksen af slægten Rosenkrans på Kågsbøl ved Tønder, der døde barnløs. Denne var søn af Erik Klavsen (Rosenkrans) og Dorotea Holk, der siges at have været Henriks søster, men efter alderen må have været hans faster; hendes søn, Kong Kristian II's bekendte kansler, Gotskalk Eriksen, må nemlig senest være født i året 1490.*) Det anføres i Henrik Holks slægtbog som betegnende for den danske arveret i Sønderjylland på den tid, at moderens arvegård således efter sønnens død gik til hendes slægt

---

klæder, så at de få deres nødtørftige ophold til skellighed; dog skal fornævnte Henrik Holk have tilsyn med, at samme to sinker og de to studenter, som han i så måde både de i kapellet og disligste her udi studium holde skal, en sådan person, som bekvem ere at studere og vilje har til at studere, så at forhåbendes er, at de dennom forbedre ville. Skal han og holde samme kapellet med sin residens og andet gods, som der tilliggendes er, ved sin hævd og magt, og tjenere som på samme gods boende er, ved lov, skel og ret, og ingen af dem forurette imod loven. Desligste skal han ej forhugge eller forhugge lade nogle de skove, som der tilliggendes er, til upligt i nogen måde. Thi forhyde vi alle osv. Givet på vort slot København, s. Galli dag, under vort sekret (Herre kongen underskrev med egen hånd.)“ Af danske cancellis brevbog.

*) Han er altså opnævnt efter sin morfader Goske (d. e. Gotskalk) Holk. Årbøger 1891, s. 53 og 80 er Dorotea Holk fejlagtig opfattet som den yngre Goskes søster. Af et brev fra Vulf Høk til hertug Hans i Haderslev af 1562 ses det, at han og hans søskende på deres moders vegne hører til Goske Holks arvinger, der svarer en årpenge til hans enke. Henrik til Rønhave må senere have købt de andre arvinger ud.

og ikke blev hos dennes frænder. Rimeligvis har Henrik Holk fået endel af Rosenkransernes gods i Tønderegnen, thi 1573 mageskiftede han 9 gårde her mod 5 i Ullerup sogn, som tilhørte hertug Hans den ældre i Haderslev. I så tilfælde må det antages, at Dorotea Holk har overlevet og arvet sin søn Iver Eriksen og derved bragt hans gods over til sin slægt.

Henrik Holk døde 1579 og blev begravet i Jorløse kirke på Fyn, Søbos sognekirke; hans hustru beholdt enkesæde på denne sin fødegård og levede endnu mange år efter (1602); hun blev begravet ved sin husbands side. Han efterlod sine gårde i Sønderborg len til sine fire sønner: Bartold (Bertel), Anders, Ditlev og Kristian. De vendte sig alle til kongeriget og opgav ti år efter faderens død deres ejendomme i hertugdømmet. Om Ditlev siger slægtbogen, at han opdroges hjemme til sit fjortende år (født 1556), da han kom til enkedronning Doroteas hof (i Sønderborg). Efter hendes død gik han over i hertug Hans's tjeneste sammesteds, og nogle år senere optoges han efter kong Fredrik II's anbefaling ved markgreve Georg Fredrik af Brandenburgs hof. Efter at have været dennes mundskænk vendte han tilbage til Danmark og blev hofjunker hos kongen, senere kammerjunker. Fra året 1586 var han hofmester hos dronningen og efter kongens død 1588 blev han lensmand på Københavns slot. Senere var han lensmand på Kronborg, i Norge, på Tryggevælde og tilsidst på Gulland med Visby. Hans søn, den berømte grev Kristian Holk, feltmarskal i 30års krigen, er forhen omtalt; også de nulevende grevelige linjer Holk nedstammer fra Ditlev til Rønhave.

Den yngste broder, Kristian, født 1558, gik ligesom

faderen kancellivejen. Han blev sekretær i det danske kancelli 1582 og 1589 „øverste sekretær“, den der forestod de daværende regeringskontorer. 1596 blev han efter sin afgang fra kancelliet medlem af rigsrådet og lensmand på Tryggvælde, senere paa Hald og på Silkeborg. Han er stammefader til de nuværende friherrer (baroner) Holk til Holkenhavn på Fyn.

Anders Holk, født 1550, døde 1595 i Svendborg og blev nedsat i den derværende fruekirke; han sad på Ballegård, intil det solgtes i året 1589. Den ældste broder Bertel synes at have holdt sig til den i Nørrejylland købte herregård Højgård.

Rønhave og Ballegård solgtes af brødrene til Hans Blome, tidligere ejer af Gammelgård og Helvedgård, i sommern 1589, og af denne igen i det følgende år til hertug Hans af Sønderborg, for 31,500 rdl. (126,000 Kr.). Derved var et af de mange bånd bristet, som dengang knyttede stormændene i Sønderjylland til dem i de øvrige danske lande.

Et blik på fortegnelsen over de faddere, som samledes til barnedåb på Rønhave, vil nemlig vise, hvor denne slægt havde sine forbindelser. Ved siden af de talrige gæster fra Als og Sundeved møder vi nemlig især medlemmer af den fynske adel. Først er der selvfølgelig husfruens slægt fra Søbo: brødrene Knud og Jakob med jomfruerne Maren, Birte og Anna Reventlow. Endvidere søsteren Margrete og hendes mand Erik Krabbe til Bustrup i Ty. Moderen Sissel Lange var endnu tilstede ved den ældste søns dåb (1549); hendes broder, magister Kristian Lange, der var død i Rom, opnævntes 1558 i den fjerde søn, og hendes brodersøn Erik Lange, der var gift med

Anna Gorts (Gjordsen) fra Solvig (ved Tønder) 1564 i den femte. Endnu en frænke af barnets mormoder, Else Tot, Tønnes Nielsen Langes hustru til Løgtved på Fyn, var fadder til den ældste søn.

Af andre fynske slægter træffer vi Mikkell Brokkenhus til Brangstrup, med hustru Karen Lykke og søn Frans Brokkenhus til Egeskov (1549—50). Den sidste blev berømt som hærfører og rigsmarskal i syvårskrigen med Sverige, hvor han senere nævntes ved siden af Daniel Rantzow, indtil de begge fandt døden foran Halmstad (1569).

Også den berømte kansler, Johan Fris til Hesselager, mødte 1550 som fadder på Rønhave, hos sin tidligere sekretær Henrik Holk. Endvidere Jakob Hardenberg til Sandholts enke Sofie Lykke, rimeligvis en søster til den ovennævnte Karen Lykke, og Jakobs søster Anna Hardenberg, enke efter Knud Ebbesen Ulfeld til Kågbøl på Fyn (nu Holkenhavn). Endelig nævnes 1550 Erik Bille til Lindved, Odense herred, som han havde giftet sig til med Karen Marsvin.

Fra Nørrejylland nævnes kun enkelte som faddere; foruden Margrete Reventlow og hendes mand Erik Krabbe kun Hans Holk fra Barritskov ved Vejle og hans hustru Margrete Rotfeld. Denne Hans Holk var en søn af Mandrup Holk, til sin tid lensmand på Sønderborg og en nær frænde af Holkerne på Rønhave; han solgte 1519 nogle gårde i Ulkebøl sogn til Bertel Holk, der rimeligvis var hans søskendebarn.

Fra Sønderjyllands fastland fandtes mellem fadderne på Rønhave adskillige adelsmænd. Således amtmanden i Åbenrå Asmus Alefeld; Gregers Alefeld til Søgård (på Gråsten) med hustru Anna Alefeld (Årbøger 1889, s. 7);

Iver Eriksen Rosenkrans på Kågsbøl, Holkernes frænde, og hans hustru Karen Lange. Foruden disse nævnes Hans Reichenbach til Vandling ved Haderslev og hans hustru Anna (se Årbøger 1893, s. 154); derfter dennes søn af første ægteskab Jørgen Møds hustru Dorote Blome, søster til Hans Blome på Melsgård. Ligeledes Movrits Høk til Kærstrup og hans broder Vulf Høk til Ladkær og Avnbølgård (Årbøger 1891, s. 55 fl.). Endelig Jokim Breide til Vårgård og hans hustru Emmerentse.

Fra Sundeved, der jo var så nøje knyttet til Als og udgjorde en del af Sønderborg len, møder vi Erik Uke fra Avnbøllund, Povl Magnussen fra Blansgård med hustru Anna, Sivert v. Qualens enke Margrete og jomfru Anna v. Qualen fra Avnbøl; endelig brødrene Volmer og Jørgen von der Herberge, med deres hustruer Karen og Margrete, fra Snøbæklund.

Derimod findes der ikke blandt de talrige faddere nogen eneste fra egnen syd for Flensborg fjord; kun en jomfru Birte Holk nævnes som indskreven i Slesvig kloster. Dette viser, at slægten var anerkendt som hørende til ridderskabet, men den holdt sig fjernt fra de tysktalende slægter længere sydpå.

Som det vil ses af den foran meddelte forældretavle, var Henrik Holks farfader Goske gift med Anna Powisk fra Holbæk. Om denne gamle herregård, der ligger ved Gråsten og hvis ejere senere oprettede Avnbølgård, har jeg tidligere fortalt i disse „Årbøger“ (1889, s. 4. 1891, s. 56). Axel Olrik har senere fremdraget en gammel folkeviser om „Iver Otteson og ridder Buske“, som efter al sandsynlighed har sin oprindelse herfra og skildrer en kamp mellem den danske herremand på Holbæk og en

holstensk ridder, som i de lovløse tider under og efter grev Gerts herredømme trættedes bl. a. om de store skove, i hvilke senere Gråsten byggedes (1895, s. 190 fl.) Ved at sammenholde dette med, hvad der kan sluttes af det møntfund i en ældgammel bygningstomt (fra 1610), som henviser til dette steds ødelæggelse ved samme tid som Buske van Westenses død indtraf (c. 1350), bliver det sandsynligt, at denne holstenske adelsmand har sat sig fast i skoven ved Alnor, men er bleven fældet af Iver Otteson fra Holbæk, hvem skoven tilhørte. Senere fordrev Klavs Alefelds enke, fru Anna Powisk til Søgård, til gengæld hans søn Jep Iversen fra Holbæk, og da vi senere træffer en Anna Powisk til Holbæk, bliver det sandsynligt, at det er denne slægt, som oprindeligt er optrådt med arvekrav efter Westenseerne.

Bertel Holk til Rønhave, Goskes søn, var gift med Karen (d. e. Katrine) Lund til Tandsgård i Tandslet sogn. Hun var, som det hedder i forældretavlen, en datter af „Henrik Lund til Tandsgård“. Dette er ikke ganske rigtigt, da Tandsgård først i året 1494 kom i slægtens eje, idet Markvard Lund, Karens broder, i et endnu bevaret brev, købte denne gård af Erik Kristjernsøn, en adelsmand af ubekendt slægt, der kalder sig til „Stensgård i Tands kirkesogn“. Erik Kristjernsøn havde iøvrigt pantsat Stensgård til Goske Rantzov og overdrog i samme brev Markvard Lund indløsningretten til det. Senere solgte Goskessøn, Tønnes Rantzov Stensgård med mølle og 6 bøndergårde i Hemmark til kong Hans for 3000 mark. Markvard Lund nævnes i skattelisten 1506, men var død 1515, da hans enke Anna solgte tre bøndergårde i Tandslet til kong Kristian II. Det derom udstedte brev er medforseglet

af Klavs Skrandi, Bertel Holk og Sivert von Qualen. Markvard efterfulgtes af sønnen Henrik, der nævnes i landregistret 1543 og som fadder på Rønhave 1556. Hans enke Margrete lånte 1562 50 mark af kapellanen i Tandslet mod pant i en kirketoft, og 1565 nævnes i landregistret hendes anden mand Klavs Jakobsen som besidder af Tandsgård. Hun var en datter af Lavrids Vasspyd på Langeland; han tilhørte slægten Mylting, ligeledes på Langeland. Senere gik gården over til hendes søn Markvard Lund, der en snes år efter (som det synes 1583) solgte sin fædrearv til hertug Hans. Han kaldes senere til Holmegård på Langeland og var gift med Dorte Lunov til Dejbjerg i Skåne. På denne gård begik han den misgerning at lade sin hustru dræbe af en vis Gregers Knudsen, hvorefter de i fællesskab begravede hende i bryggerset. Ved herredagsdom af 28. Juni 1613 dømtes han fra ære og liv og blev halshugget. Senere nævnes slægten ikke. Markvard Lund, der købte Tandsgård 1494, var en søn af Henrik Lund, Karen, Bertel Holks hustrus fader. Han var ejer af Lundsgård i Grumtoft sogn i Angel, der af hertug Adolf var givet til Jørgen Lund, hans fader eller farfader. Endvidere nævnes han 1479 tillige med en broder Hartvig i byen Slesvig. Her var slægten i det hele vel kendt; dens våben: en hovedløs udspilet fugl, med en stjerne på hovedets plads, fandtes på en ligsten i St. Johannes klosteret, og i domkapitlet sagdes de 1598 at have haft medlemmer af denne slægt i 200 år. De havde testamenteret kapitlet et hus, som kaldtes Lunde-huset („das Luntten haus“).

Hvilke ejendomme slægten har haft på Als og hvorlænge den har været bosat her, kan ikke oplyses. At

den ikke har været indskrænket til Tandsgård, er dog vistnok sandsynligt. 1565 nævnes i landregistret en Markvard Abildgård til Tårupgård i Svenstrup sogn. Hans moder var en Magdalena Lund og altså (efter hans navn at dømme) en datter af Markvard Lund. Faderen var Jørgen Abildgård, der en tid var husfoged på Gottorp; han tilhørte den bekendte sønderjydske adelslægt, af hvilken blandt andre Tyge Abildgård som hertug Valdemars drost spillede en historisk rolle. En broder til Markvard, Jørgen Abildgård, havde også tilhold på Als; han ægtede en datter af Povl Magnussen på Melsgård og Blansgård, Dorotea. I året 1602 solgte han en gård i Tårup til hertug Hans, altså vistnok den samme, som broderen havde haft 1565. Samme år solgte Kristian Abildgård til hertugen en gård i Svenstrup; om han ligeledes var en broder, vides ikke.

Hvor Markvard Abildgård første gang nævnes i landregistret, forsvinder en Benedikt Ruter (Rytter), som forekommer langt tilbage, lige til 1507, uden at hans gård nogen steds nævnes. Om han har ejet Tårupgård, får stå hen. Navnet tilhører en adelig slægt. — Slægten Abildgård spores iøvrigt endnu i et andet gardkøb på Als. 1577 erhvervede hertug Hans nemlig 4 gårde i Langensby og én i Brandsbøl af fru Kristine Ulfeld, der var enke efter Povl Abildgård til Vrandrup i Nørrejylland, senere gift med Morten Orning. Povl Abildgård var en broder af Jørgen, som var gift på Als, og det var da sikkert hans arvepart, enken solgte til hertug Hans, ligesom hun i Haderslev len solgte Bjerndrupgård og Vrandrupgård i Anst herred til kongen. Rimeligvis har de to brøders fader Benedikt Abildgård, hvis søster var gift

med en Rosenkrans til Kågsbøl ved Tønder, ejet en del jordgods på Als, som således efterhånden er gået over i hertugens eje.

Henrik Holks forældretavle opgiver som den ældre Henrik Lunds hustru, Karens moder, en født Skrandi, hvis fornavn er glemt. Slægten Skrandi nævnes oftere på Als og i Sundeved, især i begyndelsen af det 16. århundrede. Dens skjold var skrådelt, rødt og blå, med en sølv-måne. Der nævnes ved år 1500 en Erik Skrandi, med børnene Klavs og Sofie. En stor kongelig gård i Avnbøl kaldes „Skrandisgård“, som det synes den samme, der også hedder Egeskovgård; den var 1543 forlenet til Sivert v. Qualen (Årbøger 1891, 42, 52. 57), men siges i jordebogen at være købt af Erik Skrandi, tilligemed seks almindelige bøndergårde i Avnbøl, en i Blans og en i Såtrup. Klavs Skrandi var kongens foged i et af de len, i hvilke Als var delt; han udsteder 1515 breve som herredsfoged i Sønderherred. En Tymme Skrandi var kongens staldmester, og en Margrete Skrandi var 1543 abbedisse i Slesvig kloster.

Blandt fadderne på Rønhave nævnes flere mænd af selve slægten Holk, som vi ikke ellers med sikkerhed kan påvise på noget bestemt sted. Således træffer vi 1549 en Goske Holk Bertelsen, og atter 1558 Goske Holk. Hvis det ikke er samme person, må dog den ene af dem være ejeren af Ballegård, men hvem af dem er det? Goske Holk Bertelsen må jo være en broder til Henrik Bertelsen på Rønhave, og da der 1543 i landregistret nævnes en Goske Holk „til Ulkebøl“ med en hest (ved siden af G. H. „til Blans“, d. e. Ballegård, med to heste) må det være denne, som har haft del i Rønhave, med

nogle bøndergårde i Ulkebøl sogn. Han må antages senere at være død uden arvinger, hvorfor han ikke nævnes i slægtens optegnelser. En tredje broder nævnes jo i våbenbogen, som den „Ditlev Holk, der blødte sig død af næsen“. Goske Holk, der er fadder 1558, må da være ham på Ballegård, der vistnok var en søn af Hartvig; både denne og Goske nævnes som boende i Haderslev (Goske 1523). Dennes moder var en søster til Vulf Rixdorp, hans hustru, Maren, en datter af Klavs Strangesen Vosnes. (Årbøger 1891, 41, 53, 80.)

Men så nævnes der endvidere i 1558 en Bertel Holk og 1564 en Anders Holk, uden nærmere betegnelse. Da ellers ingen personer af disse navne kendes, må det dog antages, at det er Henrik Holks ældre sønner, der her står faddere til deres brødre. Anders var 1564, da han nævnes som fadder, 14 år gammel, den ældste, Bertel, derimod kun 9, da han nævnes (1558).

Som man vil have lagt mærke til, findes der mellem alle disse Holker ingen fra Melsgård, som 1506 ejedes af Vulf Holk, Bertels broder; han havde dengang 14 gårde. Fra 1517, mandagen efter Antoni, er bevaret et pergaments brev, hvorved han tilskøder kong Kristian II. 2 gårde i Oksbøl, en gård i Broballe og Brandsbøl mølle. Som vidner nævnes amtmanden på Nørborg Henneke Alefeld, broderen Bertel Holk og Vulf Sture. Efter senere jordebøger havde han solgt endnu et par gårde i Broballe. Vulf Holk var død 1530 og afløst af sønnen Jesper, der nævnes med to heste og i året 1534 med ialt 27 gårde. Han var gift med Bege Gjordsen, eller Gorts, Gørtse, datter af Eggert Gjordsen til Solvig og Tønde ved Tønder, der faldt i Ditmarsken 1500. Hendes broder Klavs var bekendt

som domprovst i Ribe og kong Fredrik I's kansler. Hun overlevede sin mand og nævnes 1543 som ejer af 19 gårde i Slogsherred, der altså har været medregnede blandt mandens i 1534. Hun kaldes da „Bege Holkes til (Stor) Tønde i Slogsherred“ († 1553). Melsgård findes derimod 1543 opført sammen med Tyrstrupgård, idet fru Katrine Emmiksen betalte skat af 40 gårde under Tyrstrupgård og 7 under Melsgård. Hun var enke efter Klavs Emmiksen til Tyrstrup, der døde i julen 1541 og er begravet i Tyrstrup kirke, og hendes navn efter dansk talebrug (der ikke berøvede hustruen sit slægtnavn) var Karen Holk Vulfsdatter. Jesper Holk og Bege Gjordsen har altså ikke efterladt sig børn, hvorfor Melsgård er gået i arv til søsteren, der nævnes blandt fadderne på Rønhave 1549.

Karen Holk havde en søn, Erik Emmiksen, som ved sin voldsomme opførsel satte livet til for en borgers hånd. Han kom nemlig, efter de endnu opbevarede breve om denne affære, søndagen den 8. Juli 1554 ind i Sønder Løgum kro ved Tønder og ragede her i klammcri med købmanden Anders Momsen fra Tønder, der var på vej fra „søkanten“, hvor han havde fragtet et skib. De hosstående hindrede junkeren i sit forsæt at overfalde købmanden med hug, og Anders Momsen gik ud til sine fragtvogne for at fortsætte sin vej til Tønder. Kort efter fulgte imidlertid Erik Emmiksen efter og fornyede deres strid. Anders Momsen kørte tilside for at lade adelsmanden komme forbi, men denne sprang af vognen og styrtede med dragen kårde henimod købmanden. Efter at have fået fire sår i hænder og arme fældede imidlertid Anders Momsen sin modstander med et kårdestød. Han forlod derpå straks landet, hvorefter hertug Hans på Haderslevhus

der var begges landsherre, gjorde ham fredløs og pålagde ham at søge forlig med den dræbtes frænder. Anders Momsen erklærede imidlertid drabet for nødværge og vilde ikke indlade sig på noget. Han fandt senere beskyttelse hos hertugens svoger, hertug Albrekt af Preussen, men det lykkedes ikke at skaffe ham tilladelse til at vende hjem. Da han nogle år efter døde, fik dog hans hustru og børn arven udlagt.

Erik Emmiksen var den sidste af sin slægt på Tyrstrupgård og rimeligvis ganske ung ved sin død. På Melsgård nævnes, næste gang gården forekommer i et landregister, Hans Blome af den bekendte holstenske slægt, og man kan heraf slutte, at Karen Holk har giftet sig anden gang, så Hans Blome på den måde er kommen til gården. At det forholder sig således, fremgår yderligere af den omstændighed, at Henrik Holk senere gik i borgen for dennes ældste søn, Jørgen Blome, sammen med hans svigerfader Vulf Høk. Hans Blome nævnes blandt fadderne på Rønhave 1558 og i landregistrene 1564—65; han var begravet i Starup kirke 1565 (Årbøger 1893, s. 155).

Man fristes til at antage, at det stridbare blod, som hidførte Erik Emmiksens bratte endeligt, har haft sin oprindelse fra moderen Karen Holk; thi også Hans Blomes sønner, Jørgen og Hans, udmærkede sig i høj grad ved deres trættelystne og voldsomme sindelag. Det er tidligere fortalt i disse årbøger (1891, s. 66—70), hvorledes Jørgen Blome yppede klammeri med borgmesteren i Sønderborg og først fik et livfuld hug af dennes venner, senere med nød og næppe undslap fra et af ham foranlediget natligt opløb, i hvilket hans fælle Erik Breide satte livet til (1577). Senere klagede hertug Hans over hans utilbørlige opførsel

til kongen og bad denne om at befri ham for hans nærværelse på Als ved at købe ham ud. Jørgen Blome opgav da også sit fædrenegods til hertugen. Efter dennes jordebog havde han i året 1585 solgt 4 gårde i Brandsbøl, én i Broballe og 3 i Mels. I sit testamente meddeler hertugen, at Melsgård med gods har kostet ham 15,500 rd. (62,000 Kroner). Jørgen Blome var ved broderens død bosat i Svendborg; han var gift med en datter af Vulf Høk på Avnbølgård. Denne broder, Hans Blome, oprettede en sædegård på Varnes (Ornum) og blev ilde bekendt af sit drab på Povl Uke til Skovbølgård (1589), og det påtænkte drab af hans søskende-barn og navne, der et par år efter kostede ham selv livet.

Foruden Karen Holk Vulfsdatter på Melsgård fandtes der i midten af århundredet en Karen Holk Bertelsdatter af Rønhave, Henriks søster. Hun var gift med Benedikt Sehested til Melvedgård i Svenstrup sogn og nævnes som „Karine Sehested“ blandt fadderne 1550 medens manden var nævnt året forud. Melvedgård, det senere Hardspring, nævnes alt i den sidste hertug Valdemars tid som pantsat til Markvard Rolstorp for 600 mark penge; han afstod det igen 1375 til kong Valdemar Atterdag. Gården hed dengang Medelved, d. e. Mellem-skoven, vistnok i forhold til den store Nørreskov og en tidligere Sønder-skov. Gården lå nu under kronen eller hertugdømmet, hvad der ses af hertug Adolfs pantebrev til Klavs van Koden, der 1431 fik den overdraget på mindst to år som pant for 200 mark lybsk. Byen Medelved regnedes med til gården („unse hoff Medelwidgarde mit deme dorpe Medelwyt myt aller tobehoringen“)

Senere synes gården dog at være kommen fra kronen, thi i Sønderborg lens jordebog fra 1535 siges, at de

11 bønder i Medved er købt af Iver Reventlow og derefter (med Medvedgård) givne i forlening til Benedikt Sehested. Begge disse mænd var kongernes og hertugens højt betroede tillidsmænd, Iver Reventlow var ridder og en tid statholder i hertugdømmerne. Måske har han da fået udlæg for et tilgodehavende i dette jordegods, hvorefter han dog atter har solgt det til kongen.

Benedikt Sehested ejede iøvrigt selv andet jordegods på Als og i Sundeved. En gård i Stævning siges 1535 at være købt af ham, og så sent som 1589 overdrager den ene af sønnerne, Ditlev, sin broder Bertram tre gårde i Sundeved af deres fædrearv. Benedikt nævnes blandt adelen 1530, i skatteregnskabet 1536 og 1543; der opføres da 8 gårde i Medved og han tjener kongen med 2 heste (væbnede ryttere). Også Jesper Sehested til Runtoft ejede 1551 gårde på Als.

Alt i året 1542 havde Povl Magnussen på Blansgård fået løfte om at følge Benedikt Sehested i forleningen af Melvedgård. Han var i de år husfoged på Sønderborg og den der nærmest førte tilsyn med den fangne kong Kristian II. (se Årbøger 1891, 62. 1892, 269); muligvis var forleningen, med forbigåelse af Sehesteds sønner, en belønning for hans holdning i denne stilling. Povl Magnussen gjorde hertug Hans, der betragtede Melved som sin fremtidige ejendom, tiden lang; han levede til 1596. I året 1584 var hertugen bleven foruroliget ved rygter om, at kongen agtede at lade forleningen gå i arv til Povls søn Otto Magnussen; han gjorde derfor indsigelse herimod og stod på sin formentlige ret. Den senere overlevering gik ud på, at han var kommen til at betale gården dyrt, så han af den grund havde givet den navnet „Hardspring“ („det var et hardt spring!“ skulde han have sagt). Men

hans testamente, der opregner de andre godskøb, nævner ikke Melvedgård, og navnet Hardspring er sikkert taget af et stærkt kildespring. Iøvrigt nedlagde hertugen hele byen, det vil sige, han lod alle bønderne jage fra gårdene, for at lægge byens jorder til herregården.

Benedikt Sehested havde foruden sønnerne Ditlev og Bertram en datter Anna, som 1589 for sit vedkommende tiltrådte skiftet mellem brødrene. Hun var gift med Jørgen Hartvigsen til Munkgård i Asserballe sogn, hvor gårdens voldsted endnu er at se. Den adelige slægt Hartvigsen hørte hjemme på Als og føite et tværdelt skjold, hvis nederste felt er skaktavlet, rødt og blåt, medens det øverste viser en rød jødehue med gult opslag, i blåt. I året 1506 nævnes Hartvig Andersen på Als; han kommer igen blandt de adelsmænd, som 1523 hyldede Fredrik I. som konge, med to heste. 1530 nævnes han med én hest, 1534 med 9 gårde. 1543 er det hans søn Jørgen Andersen, den samme, som ellers kaldes Hartvigsen, idet der på den tid begyndte at danne sig faste familienavne (Magnussen på Blansgård, Ludvigsen på Høgsbro Iversen på Kågsbøl, Petersen på Unevad m. fl.) uden at skikken dog endnu kunde trænge igennem. Det er da ret interessant at lægge mærke til, at der gøres et tilløb til at fastholde navnet Andersen, medens det dog atter opgives for den ældre skik, som krævede, at Hartvig Andersens søn kom til at hedde Hartvigsen. Dette blev så slået fast som fremtidigt slægtnavn. Hundrede år efter begynder den samme bevægelse i borgerstanden, medens den først i vort århundrede har nået bønderne, uden dog endnu at have kunnet trænge igjennem her. Jørgen Hartvigsen nævnes iøvrigt blandt fadderne på Røn-

have 1556, hans hustru „Anna Hartvig“ 1564. I landregistret forekommer han 1564 som Jørgen Andersen, 1565 som Jørgen Hartvigsen. Hans moder siges at have tilhørt slægten Uke i Sundeved. Han solgte Munkgård med tilliggende (1565 var der 8 gårde) til hertug Hans, der lod herregården nedbryde. Selv trak han sig tilbage til Fyn som de fleste andre Alsingere af adel, og døde i Odense 23. Februar 1596; hans grav fandtes i Knuds kirken. Sønnen Bendiks (Benediktus) ejede Klingstrup og Brendegård på Fyn, og var gift med Susanna Lykke.

I landregistret fra 1565 nævnes en Rejmer Sehested til „Naskesgård“ på Als. Om denne mand har været en søn af Benedikt Sehested og Karen Holk og broder til Anna Hartvig, er uvist. Gården lå i Almsted, Notmark sogn, og kaldes senere Nassersgård. Formen Naske(r)sgård er dog sikkert nærmere oprindelsen, men ikke let at tyde. Turde man tro, at det stammede fra meget gammel tid, kunde det tydes som naskær (oldnordisk nár, nás, et lig), et lig-kær, en mose eller et vand, hvori lig nedsænkes, ligesom man har navnet tyvkær for det sted, hvor tyvekvinde nedsænkedes, (medens mændene blev hængte).

Vi kommer nu til en af de berømteste slægter på Als: Sturerne på Gammelgård og Helvedgård.

Allerede 1344 og 1358 nævnes en Kristjern Sture på Als, med det våben, slægten også senere førte, en fisk, vistnok en stør (stur). De bekendte Sturer i Sverige, rigsforstanderen Sten Sture den ældre og hans frænder, førte derimod tre søblade i deres våben, medens de yngre Sturer kun på mødrene side tilhørte denne siægt. Om der alligevel var

et oprindeligt slægtskab imellem dem, således som man i det 16. århundrede påstod, kan derfor ikke afgøres.

Ved siden af Kristjern Sture nævnes 1344 en Lasse (Lavrentius), og 1369 forekommer i Sønderborg, ved udstedelsen af et pantebrev fra hertug Henrik af Sønderjylland til Kristjern Fredlevsen, en Tomas Sture. Hundrede år efter træffer vi så igen en Tomas Sture i et af kong Kristian 1's breve (1470), og denne er fader til de brødre, som nævnes i et endnu bevaret gavebrev til Helligåndshuset i Fåborg (1487): Henrik, Klavs og Vulf. Da dette brev er mærkeligt i flere henseender, meddeles det her i sin helhed*):

Alle men thette bref see eller høre læsæ Helser jech Pether Sture præsth ewindelig med wor herræ. Och gør witterlicth med thette mith obne bref, ath jech udi legomes sundhed och karskhed, med wel beradt huf och saa med myne kære frænders Hinrik Stures och Ulf Stures ja wilghæ, samthyke og fuldbyrd, nerværende oppenbare**) notario her forneden benefnd och underskrefwen, gud alsoinctigste, then hellig trefoldighed, jomfru Marie, sancte Marie Magdalene och sancto Anthonio med alle guds helgen til lof, heder och ære, myn kære faders och moders, med beggæ forældrenes, slectes och wælgerninge mænneskes och nyn egen sielæ til ro, lisæ, glæde och ewig salighed, oplader jech, tilsiger och gantselligæ antworder hederlig och reuliweth man, her Jeib Anderssen, pater och forstander til then hellig ands closter i Faburg

*) I aftrykket er en del overflødige bogstaver udeladte, medens forkortelserne er opløste; hvor w gengiver u-lyden, er det ombyttet med u.

**) Den „åbenbare“ notar er den offentlig til retssager bemyndigede (not. publicus.)

i Fyen til ewindelig eyæ uppa fornefnde Faburg closters vegne thesse efterskrefnæ gaardæ och gots udi Alse: i Sønder herret udi Lysabel sogn och by liggende først en gaard, som Asser Thomessen i boer; then annen gaard, Detlof Pethersen i boer; then trediaæ gaard, Jes Brun i boer; then fierdæ gaard, Hans Rød i boer; och then femtæ gaard, som Pether Hermynssen i boer. Fornefnde gaarde og gots med alle theres rettæ tilhøringæ: ager, eng, skouf, mark, feskewand och fægang, woth och tiurt, ehwath thet nu er eller herefter worde kan, entet undertaget, med fructh och landgilde aarlig up at bære, wortnede i och af at sætte*), met gesteri, thienestæ och allehande redssel och renthæ, ther af gange kan. Mue och skulle fornefnede Faburges closter formen och brødræ hafue, nyde, bruge och beholde til ewindelige eyæ, selfue at forsware och fordethinge med gode menniskes hielp och trøst, hwem som fornefnde closters och conventes brødre udi tilkommende tid befalende och tiltroende wordæ, efterdi som closteret bestadelict worde kan. Hwilke fornefnde gaarde och gots jech fornefnde Pether Sture præst beuise kan, at myn fathers father Marquardt Sture fordom dags i hæfd hafde efter sinæ foreldræ; ther næst myn father Pether Sture the gots erfuede; och siden ther efter fulde fornefnde gaarde och gots met theres tilligelse meg Pether Sture til arf. Och framdeles jech the gots udi rolig hefd hafth, nytth, bruget och besuth hafuer, ligerwis som myne foreldernæ fornefnde fordoms dags thennem i ang tid for meg frit och qwit nytth och bruget hafde,

---

*) At bortfæste gårdene (mod indfæstning) og sætte fæsterne fra gårdene. Fæsterne kaldes „vårdnede“ som de, der er under herremændens „vård“, værn.

och engen af fornefnde gots wareth hafuer i myn mothers foreldernes hefd, arf eller eyendom i noghre mode, men alt eneste i myne fathers foreldernes arf, hefd och eyendom Och kener jech fornefnde Pether Sture præst eller myne arfwinge engen rettighed efter thenne dag at hafue i fornefnde gots, hwilke fornefnde gots met theres rettighed i alle mode som forskrefuet stander jech i dag met guts hielp fuldkommelige acter och wel skiøde, uplade, tilsige och antworde fornefnde her Jeib Anderssen, pater, paa Faburges closters vegnæ, loglige uppa Søndrealses herrets thing. Met swadant skel, welkor och forord skal fornefnde closter hafue och beholde til ewig tid alle fornefnde gots met theres tilhøringe och alle rente ther af kommæ kan arlige, som forskrefwet staar: at fornefnde pater och brødræ, som nu eræ och theres efterkommer i fornefnde closter skullæ holde och holde lade en daglig messe, lest eller sunge efter theres wilje och beleyelighed och thimelighed for och wed forskrefne altare, som skal kalles til ewig tid Sturers vicaria: først hver søndag messæ de sancta trinitate; hver mandag pro defunctis; hver tisdag de sancta Anna; hver odensdag de omnibus sanctis; hver torsdag de corpore Christi; hver annen fredag de quinque vulneribus, och hver annen fredag de sancta cruce; och paa hver løfuerdag de beata virgine.*) Och udi thesse fornefnde messer alle och hver særdeles skal holdes collecta fidelium for alle cristne sielæ. Men i alle største højtider, paa aaret kommer, skal messerne holdes som festum høgtiden tilfalder, paa hwat dag swadane fest helst hender

---

*) Messernes navne på dansk: om den hellige trefoldighed, for de døde, om den hellige Anna, alle helgenor, Kristi legeme, de fem sar, det hellige kors, den salige jomfru.

paa at falde. Item, her ofuer skulle fornefnede her pater och brødre til ewig tid holde och holde lade begengelse och guts tieneste for fornefnede myne fathers och mothers begge theres foreldernes, welgerninge menniskes och myn sielæ uppaa fire tider paa aaret til ewig tid, som wære skal paa alle quatuortemporum tider, om tisdagen at aften met vigiliis udi koer, met alle præster, och hwer tamporatum dag messer met alle præster i samme sted. Och skal bedes i fornefnede daglige messer og begengelser, som forskrefuet stander. Item, sker det, at udi tilkommende tid nøge sindæ merkelige forsømmelse aa komme paa fornefnede guds tieneste, swa at antig fornefnede daglige messer aflagdes eller merkelige forsømdes, at ey som for er rørd daglige holdes, eller och om fornefnede fire begengelser, som forskrefuet stander, ej holdes wed macht, da mue och skullæ Thames Stures ecthe børn Hinrich Sture, Claus Sture, Ulf Sture, och theres afkome, som Stures woben førende worde til ewig tid at kære, klage och eftertalæ for werdige fethræ, biscopper udi Fyen, som tha tilstæde worde, och mue besethæ fornefnede arlige gotses rentæ och behindret at blifue i alle mode swaa længe och til thes fornefnede brødre i Faburg closter samme guds tieneste i alle mode, som forskrefuet stander, upresinde worde at holdes, och brødrene ther ofuer met noger annen guds tieneste for swadan forsømmelse giord efter fornefnede werduge fethres biscoppers i Othens tykæ och dom forbethre och forøge skulle; men udi engen made skulle eller mue Sturers slect och afkome them beware eller tilhesue fornefnede gots uden paters och brøthres wilge och befaling ythermere en landgildet at besethe, om swa hender seg at forsømmelse paa kommer i noger mode, som fore er rørd.

In quorum omnium et singulorum evidentiam firmiorem sigillum meum una cum sigillis Hinrici Sture, Nicolai Sture et Ulfardi Sture fratrum meorum germanorum, et Nicolai Cristierni armigerorum, dominorum Nicolai Brun officialis nostre insule, Lodovici Kornehagen in Tandsleth et Nicolai Hake in Kettinge ecclesiarum vicerektorum, Mathie Tordonis proconsulis et Hermanni sartoris consulis opidi Sønderborgensis in testimonium presentibus inferius duxi appendendum. Datum in opido Sønderborg anno domini millesimo quadringentesimo octuagesimo septimo, sabbato proximo ante festum beati Olavi regis et martiris gloriosi, hora actava de mane vel quasi ec.*)

Derunder notarial påtegning af Olavus Smydht clericus Roskildensis eccl. publicus sacra imperiali auctoritate notarius.

Af de ti segl, som har hængt under brevet, er et affaldet (Ulf Stures).

Der er endvidere bevaret et tingsvidne fra Sønderherred ting, udstedt onsdagen efter Peter og Povls dag 1488 (2. Juli), af herredsfoged og tingmænd, hvorved denne tilskødning af gårdene, foretagen af Peter Sture,

---

*) Den latinske slutning lyder i oversættelse således: „Til ydermere sikkerhed i et og alt har jeg til vidnesbyrd ladet mit segl hænge under dette brev, tilligemed seglene af mine kødelige brødre Hinrik Sture, Nikolaj Sture og Ulfhard Sture og Nikolaj Kristjensen, væbnere, herrerne Nikolaj Brun, provst på vor ø, præsterne Ludvig Kornehage i Tandslet og Nikolaj Hake i Kettinge, Mattis Tordsen borgmester og Herman skrædder, rådmand i Sønderborg by. Givet i Sønderborg by, i Herrens år 1487, løverdagen næst for hellig Olavs, den store konge og martyrs dag (28. Juli), om morgenen. Kl. 8 eller så omtrent.“

„stedseverende vikar“ ved Lysabild kirke, bevidnes som lovlig forkyndt til tinge. Det er betegnende, at dette vidne er udstedt på plattysk.

Som det vil ses er der en modsigelse mellem brevets danske indhold og den latinske slutning. Peter Sture siger, at hans fader også hed Peter, farfaderen Markvard; medens han gør Tomas Stures sønner: Henrik, Klavs og Ulf (Vulf) påtaleberettigede m. h. t. vilkårenes overholdelse. Ikke des mindre siges i slutningen de tre mænd af samme navn, som var nærværende, at være hans „kødelige brødre“ (fratres germani). Nu er det vel ikke umuligt, at han både kunde have disse brødre og dog vælge fjernere frænder af samme navn til sine eftermålsmænd, men det er dog så usandsynligt, at det noget nær må betegnes som uantageligt. Nærmere ligger det at antage, at der er begået en fejl med det latinske sprog, måske kun ved brevets renskrivning, og at det kun har været meningen at betegne de tre som (indbyrdes) kødelige brødre. Man kan vistnok uden at udsætte sig for at tage fejl gå ud fra, at de tre brødre var Peter Stures søskendebørn, således at deres fader Tomas Sture ligesom den ældre Peter Sture var sønner af deres fælles farfader Markvard Sture.

At hitte rede mellem de ældste mænd af denne slægt vilde derimod nu være umuligt. Ved afgivelsen af forskellige vidnesbyrd på Urnehoved 1397 var en Markvard og en Tames tilstede. I kampen mellem kong Erik og de holstenske grever nævnes der på kongens side en Henrik, som det synes hjemmehørende ved Tønder, og en Sven, der blandt andet fravrister greverne Ærø. På grevernes side nævnes derimod Otte og Peter med ejendomme i

Sønderherred på Als. I alle tilfælde ses det heraf, at slægten var gammel på Als; de her nævnte danner mellemløbet mellem Sturerne ved 1500 og de foran nævnte fra årene 1344, 1358 og 1369.

Den Tames Sture, hvis 3 sønner nævnes i præsten Peters brev 1487, forekommer i en opgørelse af adelens mellemværende med kong Kristian I. i året 1470 og, som det synes, endnu 1519 i et regnskab; dette kunde dog være en yngre mand af samme navn. Den ældste søn Henrik var død i året 1514, da hans enke solgte en årlig ydelse af 5 mark lybsk af en gård i Notmark til indtægt for sognepræsten. Hun havde dengang lige solgt Gammelgård med tilliggende mølle og byen „Turov“ til mandens broder Vulf. Købebrevet blev senere lagt i rette mod Ditlev Alefeld, der efter Vulfs søn Tomas Stures død vilde frahjemle enken denne gård, hvorefter den tildømtes hende (1565); salget lå dengang nogle og 50 år tilbage i tiden.

Tames Stures anden søn Klavs var gift med Sofie Holk, en søster til Mandrup Holk til Barritskov. De synes ingen sønner at have haft og Klavs døde tidlig (han var død 1513), hvorfor Gammelgård gik over til den yngste broder. Derimod havde de et par døtre, af hvilke Margrete, der fremhæves for sin skønhed, ægtede den berømte ridder Magnus Gøje, Danmarks riges hofmester, og med ham havde flere børn. En søster til hende, Magdalena, fik 1548 af kong Kristian III. tildelt indtægten af en læst korn årlig af Ulkebøl kirkes jorder, som hendes moder havde haft før hende, medens „herligheden“ over godset var gået i arv til Vulf Sture. Hun døde 1562 i Haderslev og søstersønnen Kristoffer Gøje meldte sig som nærmeste arving til hendes

efterladte bo. I året 1547 forekommer der en Sofie Sture i Haderslev; det er muligvis moderen Sofie Holk, som dengang endnu levede.

Tames Stures tredje søn Vulf levede endnu ved 1550 og samlede betydeligt jordegods på sin hånd. Han mødte 1523 med 6 heste og betaler 1534 skat af 70 gårde. Han var gift med en datter af Benedikt Alefeld på Burghorst i Sydslesvig, der siges at være bleven 105 år gammel; sønnen Klavs købte godset Gelting i Angel, som hans efterkommere ejede i mange år efter ham.

Vulfs gods på Als samledes omkring de to hovedgårde Helleved (Helvit, nu Østerholm) og Gammelgård; selve sædegårdene var dengang selvfølgelig langt mindre, således som det var tilfældet med alle de gamle herregårde. I Sønderborg lens jordebog siges 6 gårde at være erhvervede af Vulf Sture, rimeligvis ved mageskifte; de fandtes i Broballe (3), Lysabild (2) og Ulkebøl. Som så mange andre af adelen på Als havde han bopæl i Haderslev, ved den ovennævnte hertug Hans den ældres lille hof; herremændene kedede sig på deres ensomme gårde og tilbragte derfor gerne en del af vinteren i en eller anden købstad.

Der forekommer tre sønner af Vulf Sture: Asmus, Tames (Tomas, Tønnes) og Jørgen. Den første nævnes 1543 ved Gammelgård, men forekommer ikke oftere og må vistnok være død kort efter. 1549 var de to andre tilstede ved barningen på Rønhave og Tomas kaldes da til Hellevedgård, Jørgen til Gammelgård. Fjerde søndag efter påske 1551 gav hertug Hans i Haderslev Jørgen Sture en kålgård i brug, ligesom hans fader Vulf havde haft den; den hidrørte fra Haderlev kloster og lå ved

siden af Sturernes hus der i byen. Tre år efter blev han dræbt i en tvekamp af Hans Sehested, broder til amtmanden i Åbenrå, Bertram; broderen Tomas vilde ikke modtage drabsbøder, men forfulgte sagen ad rettens vej. Han var gift med Hese Rumor til Røst i Angel, en datter af Hennike Rumor og Eibe Sehested, Benedikts datter til Runtoft.

Tomas Sture overlevede således sine brødre, og det faldt i hans lod at blive den sidste mand af sin slægt i Sønderjylland. Han hører til de mest omtalte adelsmænd fra den tid, da han ved rigdom og indflydelse ragede op over de andre danske slægter, som endnu hævdede deres plads overfor de mægtige Reventlow, Alefelder og hvad ridderkabets helt tyske eller fortyskede slægter ellers hed. Fra 1554 af ejede han både Hellevedgård og Gammelgård, medens han indtog stillingen som amtmand over Als (Sønderborg og Nørborg) og Kristian II's bevogter; som det fremgår heraf henregnede kongen ham til sine mest pålidelige mænd. Som sådan havde han alt viist sig i grevefejden, da han ved forræderi faldt i hænderne på Kristian III's fjende, Kristoffer af Oldenburg.

Tomas Sture døde 30. November 1563, som det fremgår af hans prægtige ligsten i Notmark kirke; han var da ved 56 år gammel. Han overlevedes af sin hustru Barte Alefeld, datter af Peter Alefeld til Lindå i Angel, og hun nævnes i de følgende år som ejer af de to herregårde på Als; skattelisten af 1565 opfører hende med 68 gårde; nogle år senere har hun endog 117. Der siges, at de svenske Sturer rejste påstand på slægtens jordegods, som formentligt lensgods, der kun kunde gå i arv i mandstammen; men en sådan arveret kendtes ikke i Sønderjylland.

Ægtefolkenes eneste overlevende datter Katrine Sture ægtede den holstenske adelsmand Hans Blome til Sehedorf og tilførte ham alle sine ejendomme. Han var hertug Hans's amtmand i Sønderborg. De solgte ved skøde af hellig tre kongers dag 1584 de to herregårde med alt tilliggende gods til hertugen for en rede købesum af 175,000 rd., d. e. 700,000 kroner; skødet er medunderskrevet af „Barte Stur“, moderen, der da altså endnu var i live. Til Helleved og Gammelgård lå dengang henholdsvis 60 og 53 gårde, der alle opregnes i skødet, med deres bønder og landgilde. Kort efter (2 Maj 1584) solgte Hans Blome iøvrigt endvidere Stormsgård med tilliggende, i Slogsherred, til hertug Adolf af Gottorp, for 24,500 rd. (98,000 kroner). Dette gods var en arv, Tomas Sture havde fået efter sin moders søskendebarn, Morits Alefeld til Satrupholm.

Blandt faddere på Rønhave nævnes også Joakim Brejde og hans hustru Ermgard (1550 og 1556). De ejede Søby i Notmark sogn, den senere Rumorsgård. Gården er vistnok erhvervet af Otte Brejde, en søn af Povl til Hesel ved Slien († 1504), ved ægteskab med Anna af den slægt, som senere kaldes Fikkesen, en gammel slægt fra Als, hvis våben, et (rødt) hjortehorn og 2 (blå) bølger (i sølv), findes på hendes gravsten. Brødrene Fikke og Henrik Lavridsen var alt i Erik af Pommerns tid gået til kongeriget og der kendes ingen anden ætlinge af slægten på Als end Anna til Sjøbo.

Otte Brejde nævnes alt 1506 og ofte senere blandt landets adel; han døde 1544, pinsenatten, og ligger begravet i Notmark kirke. Ved skatten 1543 sættes han til 6 heste og 50 gårde, hvoraf dog kun 13 på Als, medens 4 lå i

Sundved, 16 i Angel, 9 i Haderslevengen, 7 vesterpå. Anna Brejde døde 1551, lørdagen efter mortensdag, og blev begravet ved mandens side. Søby gik i arv til sønnen Joakim, der var gift med Ermgard (Arngard) Alefeld. De havde en datter Anna Brejde, som (senest 1579) ægtede Ditlev Rumor, en søn af Asmus Rumor til Røst, der atter var broder til Jørgen Stures hustru. Senere arvede Ditlev Rumor efter sin fader Dyttebøl og Udmark (Urmark, fortysket Ohrfeld!) i Angel. Søby solgte han til hertug Hans, med 17 gårde og 2 møller, for 33,000 rd. (132,000 kroner). Købebrevet er udstedt 1. Sept. 1600. Det kalder endnu gården ved sit gamle navn; senere kaldtes den efter sin sidste ejer Rumorsgård.

Dermed er da rækken af de større og mere bekendte herregårde på Als udtømt. Der er dog endnu et par, som fortjener særlig omtale og om hvilke muligvis yderligere oplysninger måtte kunne findes af overleveringen på selve stedet.

Således nævnes jo foran en Erik Kristjernsen til Stensgård, tillige ejer af Tandsgård, som 1494 afhænder sit gods. Stensgård var pantsat til Goske Rantzov, og dennes søn Tønnes Rantzov solgte det senere til kong Hans. I jordebogen for 1535 siges 4 gårde i Tandslet og 5 i Himmark at hidrøre fra denne Tønnes. Erik Kristjernsens våbenmærke, et hjerte og en lilje, er ikke genfundet hos andre adelsmænd her i landet. Muligvis er den væbner Nils Kristjernsen, som 1487 er vidne ved Peder Stures gavebrev, en broder til ham.

Endvidere kunde man fristes til at holde Erik Eriksen til Egstrupgård (Jestrup), der nævnes som fadder på Rønhave 1550, for en søn af ham. Vist er det

i alle tilfælde, at også han må have været adelsmand, efter det selskab, han forekommer i. 1559 nævnes endvidere fru Karen og 1556 jomfru Barbara fra samme sted. Der findes endnu spor af en gammel herregård i Jestrup, der ligesom Stensgård hører til Tandslet sogn. I landregistret eller plovtaillene forekommer derimod ingen af disse gårde.

Det samme er tilfældet med den gamle gård Kegnes, der alt 1373 overdrages til kong Valdemar Atterdag af Hans Tormendsen; han havde den i pant af hertug Henrik for 100 mark. I Erik af Pommerns tid er der opført en stærk befæstning, som kaldes Kegborg; dennes volde findes endnu ved drejet fra halvøen, syd for Høruphav. Det er jo øjensynligt det høje nes, som her springer frem i øst, der har givet stederne navn.

Kong Hans gav Kegnesgård i forlening til Karsten Kukenmoder, der var hans foged i Tandslet og Lysabild sogne, som også senere kaldes hans len. Det har altså rimeligvis været fogedgård i denne del af Sønderherred. Kong Fredrik I. stadfæstede 1527 og Kristian III. 1533 denne forlening på Karsten Kukenmoders levetid. Hvorfra denne mand havde sin oprindelse, er ikke bekendt.

I året 1543 nævnes en fru Marie Munkes til „Karkesgarde“; men da hun 1549 nævnes til Kegnesgård, må hint være en af de talrige forskrivninger af danske navne i de tysk affattede lister; det er ofte vanskeligt at kende det rette navn gennem forvanskningen. Hun forekommer endnu ved 1564, men nævnes ikke mere i det lidt yngre mandtal.

I „Danske Atlas“ (VII 435) fortælles, at Kegnesgård, der som alle andre ejendomme endte med at tilfalde hertug

Hans af Sønderborg, af kong Kristian IV. var givet til hans livkarl Tomas Kylling.

Hvorfra denne efterretning hidrører, kan ikke ses, og det må derfor stå ved sit værd, hvad der ligger til grund for den. Kristian IV. ejede næppe noget som helst på Als, hans fader havde ved et mageskifte (1584) overdraget alle kronens ejendomme til sin broder; blandt disse nævnes heller ikke Kegnesgård. Der boede iøvrigt en'slægt ved navn Kylling i Assens, en rådmand Lavrids Kylling og hans søn, den bekendte botaniker Peter Kylling.

I Tandslet sogn fandtes der endnu en gammel gård: Ærtbjerggård. Den nævnes i et landregister fra 1565 med Baltasar Kerberg som ejer. Samme år stævnes denne mand af Didrik Høk for landretten i anledning af et pantebrev og købebrev på noget arvegods (gårde). Nærmere antydning herom fås af et lidt ældre landregister, i hvilket Kerbergs navn er sat istedenfor fru Drude Høk til Ulkebøl. Både han og hun findes andetsteds nævnte til denne by, fru Drude helt tilbage til år 1534, da hun opføres med 4 gårde. Hun er øjensynligt enke efter Goske Høk, der nævnes her 1530. Da nu Didrik Høk (til Kærstrup, fra 1585 til Avnbølgård, Årbøger 1891, 58, 80) påtaler Kerbergs jordegods, må Goske have været en nær slægtning af ham, uden al tvivl en farbroder, opnævnt efter sin morfader Goske Holk. Dette vilde da også forklare, at han har haft gods i Ulkebøl, nemlig en søsterpart i Rønhave efter sin moder Anna Holk.

De fire gårde, om hvilke der her er tale (1534), synes uforandrede at være holdte sammen, indtil de gik over til Baltasar Kerberg; denne nævnes nemlig med dem

i skattemandtallet fra omtrent 1570 og kaldes da til „Ulkebølgård“. Han forekommer blandt fadderne på Rønhave 1556 og kaldes her til Ærtbjerggård; dette viser, at denne gård har tilhørt ham, før han ved køb eller som pant fik Drude Høks fire gårde i Ulkebøl, på hvilke slægten senere gjorde påstand, uden dog, som det synes, at opnå noget.

Iøvrigt ses det af et kongebrev af 1538, at fru Drude Høk alt dengang var død, ligesom manden, og at de havde efterladt sig umyndige børn, kun sønnen Fabian var myndig. Men han styrede fædrearven så slet, at de to aadmænd på øen blev satte til at tage vare på ham. Det må da antages, at børnene er blevne ved gårdene i de følgende år, men er døde uden livsarvinger, medens moderens navn fremdeles er bleven nævnt i mandtallene. Således kan det også være kommen, at de ved den sidstes død var pantsatte eller solgte til en pengemand i Sønderborg.

Hvad Baltasar Kerberg angår, da tilhørte han jo uden al tvivl den bekendte købmandsslægt af dette navn i Sønderborg. Det var ikke ualmindeligt, at enkelte storborgere erhvervede jordegods og derved kom til at gå i lag med adelen, om denne end ikke anerkendte deres fulde jævnbyrdighed. Det er således betegnende at „Balsar Karberrig“ nævnes blandt de sidste blandt fadderne på Rønhave, efter husfogden fra Sønderborg. Også den bekendte storborger i Flensborg Povl Pajsen havde ejet jordegods på Als; hertugen købte 1577 to gårde af ham i Tårup, uden at han dog synes at have haft nogen ældre herregård her på øen. Hans slægt var imidlertid fuldt ud adelig, og førte en harniskklædt væbnet arm i sit våben.

Ved år 1600 eller kort efter synes hele Als således at have været i hertugens eje, dels som kongeligt len (fevdum), dels som arvegods (allodium). Da øen et par menneskealdere efter ved dom frakendtes hans efterfølgere, skelnedes der endnu for hver enkelt gårds vedkommende mellem de to slags besiddelse.

Når der iøvrigt siges, at hertug Hans ialt fjernede 17 adelige slægter fra deres nedarvede ejendomme på Als og Sundved, vil man af det her meddelte vistnok kunne opstille den fuldstændige liste over disse slægter, selv om det i et og andet tilfælde kan være noget tvivlsomt, hvorledes man dengang har regnet.

Tillæg.

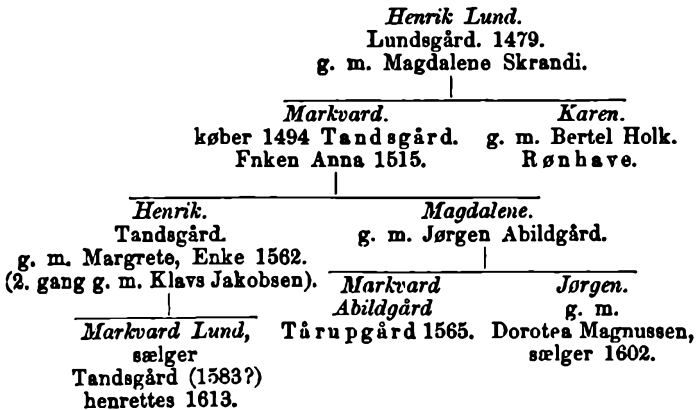
Herremændene på Als i det 16. århundrede.

I. Slægten Holk.

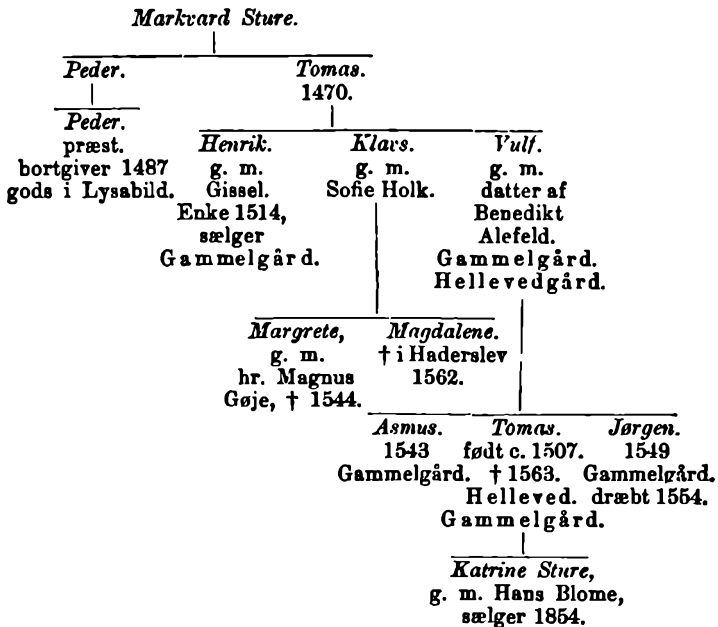
Goske Holk til Ballegård (og Rønhave?)
g. m. Anna Pogwi ch til Holbæk.

<i>Hartvig.</i> 1506 g. m. en Rixdorp	<i>Dorothea.</i> g. m. Erik (Rosenkrans)	<i>Bertel.</i> † 1535 Rønhave.	<i>Anna.</i> g. m. Didrik Hølk. Holbæk.	<i>Vulf.</i> (1517) Melsgård.
<i>Goske.</i> Ballegård. † c. 1560.	<i>Goske, Iver Eriksen.</i> Kr. 2. s. Kågsbøl. Kansler	g. m. Karen Lund	<i>Goske Hølk.</i> Ulkebøl.	<i>Jesper.</i> † før 1543. g. m. 1) Klavs Emmiksen. Bege 2) Hans Blome.
	<i>Henrik.</i> † 1579. Rønhave. Ballegård.	<i>Goske.</i> Ulkebøl.	<i>Karen.</i> g. m. Benedikt Sebested. Melvedgård.	<i>Karen.</i> g. m. Erik Jørgen Emmiksen. Blome. † 1591. Ornum.
<i>Bertel. Anders. Ditlev. Kristian</i>	<i>Kristian.</i> Greve, feltmarskal. † 1633.	<i>Anna</i> g. m. Naskersgård. Jørgen Hartvigsen. Munkgård.		<i>Tyrstrup.</i>

II. Slægten Lund.

III. Slægten Sture.

Statskirkens Fortyskning i Nordslesvig.

„Naar jeg forstaaer Anvisningen af 18. Decbr. 1888 rigtig“, sagde Provst Schmidt fra Svenstrup 1891 paa Provinssynoden i Rendsborg, „saa skal den . . . . . muliggjøre Indførelsen af det tyske Sprog ved Gudstjenesten indenfor en overskuelig Fremtid, ... og det er kun i sin Orden, at det tyske Sprog fremtidig bliver Kirkesproget i Nordslesvig.“

Denne Ytring vakte megen Opmærksomhed, thi Provst Schmidt er ikke blot en alvorlig og besindig Mand, men han er tillige fra Barnsben af kjendt med Forholdene i Nordslesvig, og han traadte paa samme Synode i Skranken for de Krav, som de meget omtalte „77 nordslesvigske Præster“ har rejst. Det føltes nærmest som en pinlig Overraskelse, da han omtalte Statskirkens Fortyskning indenfor en overskuelig Fremtid som en ganske naturlig og selvfølgelig Sag, der var hævet højt over alle tysk-sindede Præsters afvigende Meninger. Provsten har imidlertid haft god Grund til at udtale sig, som han gjorde. I Virkeligheden er Statskirkens Fortyskning ikke en fjernt lurende Fare, som mange endnu er tilbøjelige til at tro; den er tværtimod et vel planlagt, snildt og energisk fremmet Arbejde, som vore verdslige

og kirkelige Myndigheder endrægtigt søger at tilendebringe hurtigst muligt.

Allerede for syv Aar siden paaviste jeg her i Aarbøgerne*) Statskirkens tiltagende Fortyskning. Af den da meddelte statistiske Oversigt fremgik det, at der siden den sidste Krigs Udbrud var rettet to stærke Stormløb imod den danske Gudstjeneste i vore Kirker. Under det første Stormløb, som var endt inden Freden sluttedes, fortrængtes det danske Sprog fuldstændigt af 41 slesvigske Kirker. Ved Nytaarstid 1864 blev der nemlig afholdt dansk Gudstjeneste i 162 efter Krigen derimod i kun 121 slesvigske Kirker.

Det næste Stormløb begyndte med nogle smaa Tilløb sidst i Halvfjerserne, men tog først Fart ti Aar senere, efter at Skolesproget var bleven tysk, og Regeringen i Generalsuperintendent Kaftan havde fundet en Mand, der var villigere til at gaa dens Ærinde og fremme dens Planer, end den gamle, bondefødte Generalsuperintendent Godt, som aldrig glemte sit danske Modersmaal. Allerede i Oktober 1890, da den i Aarbøgerne meddelte Statistik optoges, var den danske Gudstjeneste endvidere bleven afskaffet i 3 Sogne og der var indført delvis tysk Gudstjeneste i 39 Sogne, hvor Kirkesproget før havde været udelukkende dansk. Ialt blev der endnu i 1890 afholdt dansk Gudstjeneste i 118 Sogne, hvoraf dog kun 69 Sogne havde udelukkende dansk Gudstjeneste.

Der er nu gaaet 7 Aar, siden denne Statistik blev optagen. I den Tid har vi af og til kunnet læse i vore Aviser om Indførelse af tysk Gudstjeneste i Nordslesvig,

---

*) Sønderjydske Aarbøger 1890 Side 274 „Tysk Gudstjeneste i Nordslesvig“.

men der har altid været Tale om et enkelt Sogn ad Gangen, og der har ligget Maaneder imellem de enkelte Tilfælde. Dertil kommer endnu, at Pressen ikke har bragt alle Tilfælde af den Art til Offentlighedens Kundskab. Under disse Forhold tabes Overblikket let. Man iagttager kun Enkeltheder og bliver tilbøjelig til at undervurdere Helhedens Betydning. Det er imidlertid vigtigt for os at være velunderrettede om Fortyskningens Fremskridt, ogsaa paa dette Omraade, for at vi kan tage vore Forholdsregler derimod. En samlet Fremstilling af Statskirkens Fortyskning siden 1864 er derfor atter paa sin Plads og vli blive given paa Grundlag af en nylig optagen Statistik.

I.

Paa hosstaaende Tavler giver jeg først en Oversigt over det tyske Sprogs Stilling i vore Kirker Sommeren 1897 :

Haderslev Provsti.

Sogn.	Tysk Gudstjeneste afholdes.	Bemærkninger.
Haderslev	hver Søn- og Helligdag som Højmesse.	Der afholdes hver Søn- og Helligdag før eller senere dansk Gudstjeneste.
Skodborg	12 Gange aarlig, den første Søndag i hver Maaned om Eftermiddagen.	
Gl. Haderslev	15 Gange aarlig, den første Søndag i hver Maaned og anden Jule- Paaske- og Pintsedag. Højmesse.	Paa disse Dage bortfalder den danske Gudstjeneste.
Sommersted	12 Gange aarlig, den første Søndag i hver Maaned om Eftermiddagen.	
Halk	2 Gange aarlig, anden Jule- og Paaskedag om Eftermiddagen.	Allerede tidligere blev der afholdt tysk Altergang 1—2 Gange aarlig i Sognet.
Oksenvad	2 Gange aarlig, Foraar og Efteraar, Søndag Formidd.	Den danske Gudstjeneste bortfalder disse Dage.

Sogn.	Tysk Gudstjeneste afholdes.	Bemærkninger.
Frørup	9 Gange aarlig om Eftermiddagen.	Allerede tidligere blev der afholdt tysk Altergang 1—2 aarlig i Sognet.
Stepping	6 Gange aarlig om Eftermiddagen.	Allerede tidligere blev der afholdt tysk Altergang 1—2 Gange aarlig i Sognet.
Hjerndrup	4 Gange aarlig om Eftermiddagen.	
Jels	6 Gange aarlig, 3 Søndage, 2. Jule- Paaske- o. Pintsedag.	Den danske Gudstjeneste bortfalder paa disse Dage.
Vilstrup	15 Gange aarlig; den første Søndag i hver Maaned, 2. Jule-, Paaske- o. Pintsedag om Formiddagen*)	Den danske Gudstjeneste afholdes om Eftermiddagen paa disse Dage.
Hammelev	2 Gange aarlig tysk Altergang.	Der indførtes i 1885 7 Gange tysk Gudstjeneste aarlig. Efter 1890 indskrænkedes d. tyske Gudstjeneste atter af Mangel paa Deltagelse.
Jægerup	12 Gange aarlig; den første Søndag i hver Maaned.	Den tyske Gudstjeneste afholdes i Kapellet v. Vojens Jernbanestation. Tjenesten forrettes af Præsten i Hammelev. Den danske Gudstjeneste i Jægerup Sogn berøres ikke deraf.
Aller	2 Gange aarlig tysk Altergang.	
Djernerup	1 Gang aarlig tysk Altergang.	
Vedsted	12 Gange aarlig; den første Søndag i hver Maaned.	

Provstiet omfatter ialt 26 Sogne. Der afholdes ikke tysk Gudstjeneste i Sognene: Grarup, Starup, Moltrup, Maugstrup, Vonsbæk, Aastrup, Fjelstrup, Hoptrup, Øsby og Tyrstrup.

*) Hvor Udtrykket „om Formiddagen“ bruges uden særlige Bemærkninger betyder det Hovedgudstjenesten.

Tørninglen Provsti.

Sogn.	Tysk Gudstjeneste afholdes.	Bemærkninger.
Toftlund	15 Gange aarlig; den første Søndag i hver Maaned og anden Jule-, Paaske og Pintsedag om Formiddagen.	Der afholdes p. disse Dage dansk Gudstjeneste om Eftormiddagen.
Rødning	12 Gange aarlig; 9 Søndage og anden Jule-, Paaske- og Pintsedag. 6 Gange om Formiddagen og 6 Gange om Eftermiddagen.	Den danske Gudstjeneste bortfalder 3 Gange aarlig i Skrave Kirke og 3 Gange i Rødning Kirke af Hensyn til den tyske Gudstjeneste.
Skjærbæk	15 Gange aarlig; den første Søndag i hver Maaned og anden Jule-, Paaske- og Pintsedag om Formiddagen.	Pastor Jakobsen indførte egenmægtigt tysk Gudstjeneste 12 Gange aarlig om Eftermiddagen i 1889. Ved Konsistoriets Anordning forandredes denne Tilstand til 4 Gange aarlig om Formiddagen i 1890 og 1897 indførtes den nuværende Ordning.
Hvidding	17 Gange aarlig; den første Søndag i hver Maaned, anden Jule-, Paaske- o. Pintsedag, Bededag og Kejserens Fødselsdag.	Den tyske Gudstjeneste afholdes i Skolen ved Hvidding Jernbanestation og gjør derfor intet Skaar i den danske Gudstjeneste.
Nustrup	2—3 Gange aarlig tysk Altergang.	Der har ogsaa været indført tysk Prædiken, men den er atter bortfalden af Mangel paa Deltagelse.
Roager	4 Gange udenfor den sædvanlige Søndagsgudstjeneste.	Der findes et Par Toldembetsmænd i Sognet.
Højrup	12 Gange aarlig om Eftermiddagen.	Den tidligere Sognepræst begyndte i Firserne at afholde tysk Gudstjeneste i Arnum Skole. Den nuværende Sognepræst afholder egenmægtigt tysk Gudstjeneste i Kirken.

Provstiet omfatter 24 Sogne. Der afholdes ikke tysk Gudstjeneste i Sognene: Agerskov, Arrild, Beftoft, Tirslund, Branderup, Brøns, Fol, Gram, Hygum, Lintrup, Hjerting, Østerlindet, Rejsby, Skrave, Skrydstrup, Spandet og Vodder.

Aabenraa Provsti.

Sogn.	Tysk Gudstjeneste afholdes.	Bemærkninger.
Aabenraa	hver Søn- og Helligdag som Højmesse.	Der afholdes hver Søn- og Helligdag før eller senere dansk Gudstjeneste.
Adsbøl	i Graasten Slotskapel hver anden Søn- og Helligdag.	I Adsbøl Kirke afholdes der kun dansk Gudstjeneste.
Kliplev	5 Gange aarlig; 2 Søndage og anden Jule-, Paaske- og Pintsedag.	
Riis	12 Gange aarlig; 9 Søndage og anden Jule-, Paaske- og Pintsedag.	5 Søndage aarlig afholdes der ikke dansk Gudstjeneste af Hensyn til den tyske.
Uge	15 Gange aarlig; den første Søndag i hver Maaned og anden Jule-, Paaske- og Pintsedag.	Indført 1888 efter Ansøgning af den bekjendte Pastor Priessz under Foregivende af, at det var nødvendigt for Arbejderne v. den derværende Mergelbæne.
Ringenæs	15 Gange aarlig; den første Søndag i hver Maaned, 2. Jule-, Paaske- o. Pintaedag.	Der afholdes paa disse Dage dansk Gudstjeneste om Eftermiddagen.
Kværs	5 Gange aarlig; 2 Søndage foraar og Efteraar og anden Jule-, Paaske- og Pintsedag.	Indført af Hensyn til tyske Tjenestefolk paa et Par Herregaarde i Sognet.
Bjolderup	4 Gange aarlig; en Søndag i Efteraaret og anden Jule-, Paaske- og Pintsedag om Formiddagen.	Der afholdes paa disse Dage dansk Gudstjeneste om Eftermiddagen.
Hjortkjær	5 Gange aarlig; 2 Søndage (forbunden med Altergang) og anden Jule-, Paaske- og Pintsedag o. Eftermiddagen.	
Holebøl	15 Gange aarlig; den første Søndag i hver Maaned og anden Jule-, Paaske- og Pintsedag o. Eftermiddagen.	Indført 1893, mens Sognet var uden Præst. Allerede tidligere blev der dog afholdt tysk Gudstjeneste 6 Gange aarlig.
Bedsted	6 Gange aarlig om Formiddagen.	Anordnet af Konsistoriet af Hensyn til en af den tyske Forening i Værk sat Petition.
Hellevad	2 Gange aarlig om Formiddagen.	Anordnet af Konsistoriet af Hensyn til en af den tyske Forening i Værk sat Petition.

Sogn.	Tysk Gudstjeneste afholdes.	Bemærkninger.
Felsted	4 Gange aarlig om Eftermiddagen.	
Varnæs	1—2 Gange aarlig; ikke officielt fastsat.	
Ø.-Løgum	1—2 Gange aarlig tysk Altergang; ikke officielt fastsat.	

Provstiet omfatter 18 Sogne. Der afholdes ikke tysk Gudstjeneste i Sognene: Egvad, Løjt og Ensted.

Sønderborg Provsti.

Sogn.	Tysk Gudstjeneste afholdes.	Bemærkninger.
Sønderborg	hver Søn- og Helligdag som Højmesse.	Der afholdes hver Søn- og Helligdag før eller senere dansk Gudstjeneste.
Avgustenburg	hver Søn- og Helligdag hele Aaret.	Der afholdes kun dansk Gudstjeneste 4 Søndage aarlig om Eftermiddagen.
Nordborg	15 Gange aarlig; den første Søndag i hver Maaned og anden Jule-, Paaske og Pintsedag om Formiddagen efter endt dansk Gudstjeneste.	Den danske Gudstjeneste afholdes paa disse Dage $\frac{1}{2}$ Time tidligere end sædvanlig.
Broager	15 Gange aarlig; den sidste Søndag i hver Maaned og anden Jule-, Paaske- og Pintsedag om Formiddagen.	Der afholdes paa disse Dage dansk Gudstjeneste før eller senere.
Ullerup	4 Gange aarlig; 2 Søndage i Juni o. Septbr., 2. Jule- og Paaskedag o. Formiddagen	Der afholdes paa disse Dage dansk Gudstjeneste før eller senere.
Ulkebøl	4 Gange aarlig om Eftermiddagen.	
Ketting	4 Gange aarlig om Eftermiddagen.	
Lysabild	4 Gange aarlig om Eftermiddagen.	

Provstiet omfatter 20 Sogne. Der afholdes ikke tysk Gudstjeneste i Sognene: Dybbøl, Nybøl, Sottrup, Kejnæs, Hørup, Tandslet, Adserballe, Notmark, Egen, Svenstrup, Hagenbjerg og Oksbøl.

Tønder Nørre-Provsti.

Sogn.	Tysk Gudstjeneste afholdes.	Bemærkninger.
Tønder	hver Son- og Helligdag.	Der afholdes kun dansk Gudstjeneste hver anden Son- o. Helligdag om Eftermiddagen.
Højer	hver anden Son- og Helligdag om Formiddagen.	1864 anordnede Civilkomm. at der aarlig skulde afholdes 12 Gange tysk Gudstjeneste. 1884 indf. den nuværende Ordning.
Løgumkloster	15 Gange aarlig: den første Søndag i hver Maaned og anden Jule-, Paaske-, og Pintsedag o. Formiddagen.	
Burkal	15 Gange aarlig: den første Søndag i hver Maaned og anden Jule-, Paaske- og Pintsedag.	1886 anordnedes 4 Gange tysk Gudstjeneste aarlig, 1893 indfortes den nuværende Ordning.
Tinglev	6 Gange aarlig: 3 Søndage og anden Jule-, Paaske- og Pintsedag.	
Hostrup	6 Gange aarlig: 3 Søndage og anden Jule-, Paaske- og Pintsedag.	
Brede	15 Gange aarlig: 2. Jule-, Paaske-, og Pintsedag og 12 Søndage af Kirkeforstanderskabets Bestemmelse. Altid om Eftermiddagen.	Der indfortes 12 Gange tysk Gudstjeneste 1889, 1892 indvælte den nuværende Ordning.
Abild	15 Gange aarlig: den første Søndag i hver Maaned og anden Jule-, Paaske- og Pintsedag o. Formiddagen.	Indført til den nuværende Ordning i 1897. 1895 blev der indf. tysk Gudstjeneste 6 Gange aarlig.
Bylderup	2 Gange aarlig: 2 Søndage Først og Efteraar.	Tidligere blev der kun afholdt tysk Altergang i Sognet.
Ravsted	15 Gange aarlig: den første Søndag i hver Maaned og anden Jule-, Paaske- og Pintsedag.	Indført efter Tilskyndelse af den tyske Forening for Nordslesvig.
Højst	6 Gange aarlig om Formiddagen.	Der afholdes paa disse Dage for eller senere dansk Gudstjeneste.
N.-Løgum	Konfirmationen foregaar paa Tysk.	Dette har været nødvendigt, fordi der kun meddeles tysk Religionsundervisning i Sognets Skoler.

Sogn.	Tysk Gudstjeneste afholdes.	Bemærkninger.
Udbjerg	hver Søn- og Helligdag.	Der afholdes dansk Gudstjeneste 15 Gange aarlig: den første Søndag i hver Maaned og 2. Jule-, Paaske- og Pintsedag om Eftermiddagen.

Provstiet omfatter 30 Sogne. Deraf har Sognene Rodenæs, Avntoft, Vesterland, Morsum, Nykirke og Kejtum kun tysk Gudstjeneste og Sognene Ballum, Daler, Døstrup, Emmerlev, Medolden, Møgeltønder, Hjerpsted, Skads, Randerup, Rønø og Visby kun dansk Gudstjeneste.

Tønder Sønder-Provsti.

Sogn	Dansk Gudstjeneste afholdes.	Bemærkninger.
Braderup	Dansk Gudstjeneste 12 Gange aarlig	
Medelby	Dansk Gudstjeneste 4 Gange aarlig.	

Flensborg Provsti.

Sogn.	Dansk Gudstjeneste afholdes.	Bemærkninger.
Flensborg	Dansk Gudstjeneste i Helligmandskirken hver Søn- og Helligdag.	
Bov	Dansk Gudstjeneste hver anden Søn- og Helligdag.	
Hanved	Der afholdes dansk Altergang 2 Gange aarlig. Daa og Vielse udføres paa Dansk, naar det forlanges.	

Tavlerne udviser, at der ialt afholdes dansk Gudstjeneste i 117 slesvigske Sogne. I 10 af disse Sogne,

Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Tønder og Frue Sogn i Flensborg, endvidere i de før til de „blandede Distrikter“ hørende Sogne Bov, Udbjerg, Braderup, og Medelby samt i Avgustenburg har det danske Sprog en underordnet Plads; i Hanvød afholdes der dansk Altergang; i Højer er begge Sprog sideordnede. Tilbage bliver 105 Sogne paa Egne, hvor Folkesproget er rent dansk. Af dem har for Tiden 16 Sogne tysk Gudstjeneste mindst 15 Gange aarlig, 3: paa en Fjerdedel af Aarets Søn og Helligdage; 29 Sogne har fra 2—12 Gange tysk Gudstjeneste aarlig, mens 6 Sogne kun har tysk Altergang og ét kun tysk Konfirmation. Tilbage bliver derefter ialt 53 Sogne, som endnu ikke har tysk Gudstjeneste. Med andre Ord: I over Halvdelen af de 117 slesvigske Sogne, der endnu har dansk Gudstjeneste, er Kirkesproget blandet; da Germaniseringsarbejdet begyndte i 1864, var Kirkesproget kun blandet i 11 af disse Sogne.

II.

De nu følgende Tavler giver en kronologisk Oversigt over Statskirkens Fortyskning fra 1864—1897.

1864.

Civilkommissærerne anordnede:

1) at den danske Gudstjeneste skulde ophøre i 41 mellemslesvigske Sogne, hvor der var bleven prædikeret skiftevis paa Dansk og Tysk indtil Krigen;

2) at den danske Gudstjeneste i Sognene Udbjerg, Sønderløgum, Humtrup, Braderup, Karlum, Ladelund, og Medelby skulde indskrænkes til én Søndag Eftermiddag og én Søndag Formiddag i hver Maaned;

1864 3) at der skulde afholdes tysk Hovedgudstjeneste og kun dansk Eftermiddagsgudstjeneste i Byerne Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder, og at den danske Gudstjeneste i Augustenborg skulde indskrænkes til 4 Søndage aarlig;

4) at der skulde afholdes tysk Gudstjeneste hver anden Son- og Helligdag i Graasten (Slotskapellet) og 15 Gange aarlig i Logumkloster, 12 Gange aarlig i Højer, 6 Gange aarlig i Nordborg og „nogle“ Gange aarlig i Broager Sogn.

Efter Konsistoriets Anordning indførtes der tysk Gudstjeneste:

1876	12 Gange aarlig i Skodborg.
1878	5 Gange aarlig i Klipleve.
1879	5 Gange aarlig i Riis.
1880	6 Gange aarlig i Holebøl.
1882	4 Gange aarlig i Ringenæs.
1883	a) 12 Gange aarlig i Riis. b) fuldstændig tysk Gudstjeneste i Sønder-Logum.
1884	hver anden Son- og Helligdag i Højer.
1885	7 Gange aarlig i Hammelev.
1886	4 Gange aarlig i Burkal.
1887	15 Gange aarlig i Gl. Haderslev.
1888	a) 6 Gange aarlig i Tinglev. b) 6 Gange aarlig i Hostrup. c) 12 Gange aarlig i Sommersted. d) 12 Gange aarlig i Toftlund. e) 15 Gange aarlig i Uge.
1889	a) 4 Gange aarlig i Kværns. b) 9 Gange aarlig i Rødding. c) 12 Gange aarlig i Brede. d) 12 Gange aarlig i Brøns. e) 15 Gange aarlig i Hvidding. f) 15 Gange aarlig i Broager. g) 16 Gange aarlig i Ringenæs.
1890	a) tysk Altergang i Bylderup. b) 2 Gange aarlig i Oksenvad. c) 2 Gange aarlig i Hjortkjær.

	d)	4	Gange	aaarlig	i	Ullerup.
	e)	4	Gange	aaarlig	i	Ulkebøl.
	f)	4	Gange	aaarlig	i	Skjærbæk.
1891	a)	2	Gange	aaarlig	i	Halk.
	b)	12	Gange	aaarlig	i	Øsby.
1892	a)	4	Gange	aaarlig	i	Ketting.
	b)	15	Gange	aaarlig	i	Brede.
	c)	15	Gange	aaarlig	i	Toftlund.
1893	a)	4	Gange	aaarlig	i	Lysabild.
	b)	5	Gange	aaarlig	i	Hjørtkjær.
	c)	6	Gange	aaarlig	i	Stepping.
	d)	9	Gange	aaarlig	i	Frørup.
	e)	15	Gange	aaarlig	i	Burkal.
	f)	15	Gange	aaarlig	i	Holebøl.
1894	a)	2	Gange	aaarlig	i	Hellevad.
	b)	2	Gange	aaarlig	i	Nustrup.
	c)	6	Gange	aaarlig	i	Bedsted.
	d)	12	Gange	aaarlig	i	Jægerup.
	e)	15	Gange	aaarlig	i	Ravsted.
1895	a)	4	Gange	aaarlig	i	Hjerndrup.
	b)	4	Gange	aaarlig	i	Felsted.
	c)	6	Gange	aaarlig	i	Højst.
	d)	6	Gange	aaarlig	i	Jels.
1896	a)	4	Gange	aaarlig	i	Roager.
	b)	15	Gange	aaarlig	i	Nordborg.
	c)		fuldstændig	tysk	Gudstjeneste	i Ladelund.
	d)	15	Gange	aaarlig	i	Vilstrup.
1897	a)	15	Gange	aaarlig	i	Skjærbæk.
	b)	15	Gange	aaarlig	i	Abild.
	c)	12	Gange	aaarlig	i	Vedsted.

Til ovenstaaende Tavle bemærkes: Jeg savner Oplysninger angaaende det tyske Kirkesprogs gradvise Fremtrængen i de sidste Sogne af de tidligere „blandede Distrikter“. Og der er ikke taget Hensyn til Indførelsen af tysk Gudstjeneste, hvor den som f. E. i Højrup er en Tilsnigelse af Sognepræsten og ikke officielt anordnet af Konsistoriet.

Enkelte af de paa Tavlen opførte Aarstal gjør ikke Krav paa at være absolut nøjagtige, idet nogle af mine Hjemmelmænd har taget et vist Forbehold ved i Skemaerne at tilføje et „omtrent“ eller lignende. Dette gjælder dog kun faa Tal ialt, og Unøjagtigheden vil næppe være ret stor i disse Tilfælde.

I de paa Tavlen opførte Sogne Hammelev, Brøns, Øsby og Nustrup er den tyske Gudstjeneste atter opført eller af Mangel paa Deltagelse bleven indskrænket til tysk Altergang et Par Gange om Aaret.

Iøvrigt giver Tavlen i flere Henseender et godt Billede af Konsistoriets travle Fortyskningsarbejde. Man ser, hvorledes Strømmen vokser, alt som Tiden gaar. Aar for Aar tiltager den i Omfang og Styrke. Angrebene rettes ikke blot paa flere og flere Sogne med ublandet Kirkesprog, men de fortsættes systematisk overalt, hvor lidt tilført Tyskhed muliggjør tysk Kirkebesøg.

III.

Anvisningen af 18. Decbr. 1888 har allerede øvet en meget stor Indflydelse paa Statskirkens Fortyskning. Fra 1865—88 kan Fortyskningen kun opvise smaa Fremskridt; fra 1888—90 har den derimod Vind i alle Sejl. Derefter synes det stærke Røre, som den nye Skoleordning vakte i Nordslesvig, at have gjort Myndighederne betænkelige. Bevægelsen afdæmpes synligt i Aarene 1891—92, men kun for derefter paany at tage stærkere Fart i de senere Aar.

Fra 1865—88 indføres der kun tysk Gudstjeneste i 8, fra 1888—97 derimod i 36 nordslesvigske Sogne. Indtil 1888 foregaar Indførelsen planløst. Naar Kliplev faar tysk Gudstjeneste saa tidlig som i 1878, uagtet der

ikke bor en eneste tysktalende Familie i Sognet, beror det paa en ren Tilfældighed; efter 20 Aars Forløb er man endnu ikke naaet videre her, end at denne Gudstjeneste afholdes 5 Gange aarlig og samler højst 10 Deltagere. Hvor der som f. E. i Hammelev findes en hidsig tysk Præst, (født Hannoveraner) tillader man ham at gjøre et Forsøg, uden at man i Forvejen har studeret Forudsætningerne. Reaktionen indtræder da hurtigt af sig selv. Og naar Nederlaget i Øsby bliver mindre ubehageligt, fordi den tyske Gudstjeneste ikke blev afholdt i Kirken men i et privat Hus, skyldtes det aabenbart kun Sognepræsten, den gamle Slesvig-Holstener Provst Andresens Forsigtighed og Kjendskab til Forholdene. Men efter 1888 kommer der Plan og System i Arbejdet, og særlig i de senere Aar, efter at tyske Foreninger her og der, hvor det kniber mest, har faaet et lille Vink om at organisere det tyske Kirkebesøg, er Tilbageslagene faa.

Den tyske Gudstjeneste i nordslesvigske Sogne udvides stærkt efter 1888, uden at Kirkebesøget kan siges at nødvendiggjøre det. I Hjortkjær samlede den tyske Prædiken kun 3—7 Tilhørere, men desuagtet blev der anordnet 5 i Stedet for 2 Gange tysk Gudstjeneste aarlig. I Toftlund og Skjærbæk Sogne, hvor den tyske Gudstjeneste gjentagne Gange — i Toftlund endog 4 Gange et enkelt Aar — er falden bort af Mangel paa Deltagelse, er den desuagtet bleven betydelig udvidet. Mange Steder henlægges den tyske Gudstjeneste til om Formiddagen, naar Eftermiddagsgudstjenesten ikke kan oprettholdes. Man kan da altid regne med enkelte tilfældige Deltagere, som af gammel Vane indfinder sig i Kirken disse Dage, uden at huske paa den nye Ordning.

Et flygtigt Blik paa omstaaende Tavler er nok til at vise, hvad Konsistoriet arbejder hen til som foreløbigt Maal. Det er Indførelsen af tysk Gudstjeneste 15 Gange aarlig eller hver fjerde Søn- og Helligdag i alle nordslesvigske Kirker.

Man søger at naa Maalet ved Anvendelsen af en forskjellig Taktik i de enkelte Sogne. Hvor Danskheden endnu er en Magt, snegler man sig langsomt frem fra en ringe Begyndelse for ikke at vække en for Statskirken farlig Misstemning. Hvor man derimod finder en solid Støtte i noget Hjemmetyskeri, gaar man, skjønt Trangen til tysk Kirkesprog slet ikke er større, frem i store Spring. Hellevad, som viser statskirke-fjendtlige Tendenser, faar kun 2 Gange tysk Gudstjeneste aarlig. Sognene Gammel-Haderslev, Uge, Ravsted og Vilstrup faar derimod uden videre 15 Gange tysk Gudstjeneste til at begynde med. Saaledes er det paa mangfoldige Steder let at opdage den politiske Hestefod. I 16 nordslesvigske Sogne afholdes der allerede nu tysk Gudstjeneste hver fjerde Søn- og Helligdag. Konsistoriet vil rimeligvis efter at have naaet dette pavsere lidt i disse Sogne, mens det samler sin Opmærksomhed paa, at faa flere og flere Sogne bugserede frem til dette Standpunkt uden at støde paa farlige Klipper og Skjær. Politisk Klogskab bestemmer Kursen og Farten. Men er man først naaet saa vidt overalt i Nordslesvig, ligger Vanskelighederne bag. Resten kommer da af sig selv. Med et enkelt Pennestrøg kan man saa gjøre hver fjerde til hver anden Helligdag, som Erfaringen fra Højer viser, og at der ikke er langt fra Sprogenes Ligeberettigelse til Kirkens fuldstændige For skning, det kan man lære af Forholdenes Udvikling i Sønder-Løgum, Ladelund og flere Sogne.

Indtil 1888 gaar Indførelsen af tysk Kirkesprog kun undtagelsesvis ud over den danske Gudstjeneste. Efter 1888 indtræder der ogsaa en Forandring heri. Den danske Gudstjeneste henlægges nu ofte til om Eftermiddagen og i de senere Aar bortfalder den hyppigt uden egentlig Nødvendighed. I Oksenvad bortfalder den saaledes 2 Søndage, i Skrave 3, i Jels 7 og saa videre indtil 15 Søn- og Helligdage aarlig i enkelte Sogne. En bestemt Regel kan dog ikke paavises, da stedlige Hensyn og navnlig Sognepræsternes kirkelige og politiske Anskuelser er medbestemmende ved den nye Ordnings Fastsættelse. Derimod er det let at paavise, hvorledes Modersmaalet tilsidesættes mere og mere ogsaa i denne Henseende.

I Reglen anordnes den tyske Gudstjeneste af Konsistoriet imod Kirkeforstanderskabernes Protest. Enkelte Præster gaar dog ogsaa uden videre frem paa egen Haand, uden at det med tilstrækkelig Fyndighed er bleven paatalt af de paagældende Kirkeforstanderskaber. Pastor Jakobsen indførte i sin Tid egenmægtigt tysk Gudstjeneste i Skjærbæk; senere er den bleven anordnet af Konsistoriet. Pastor Fischer afholder egenmægtigt tysk Gudstjeneste i Højrup Kirke 12 Søndage aarlig o. s. v. Flere Steder afholder Præsterne paa egen Haand tysk Altergang.

Den tyske Gudstjeneste indføres af forskellige officielle Grunde. Den almindeligste er Hensynet til en eller anden i Sognet ansat Embedsmandsfamilie. Ullerup Sogn i Sundeved fik tysk Gudstjeneste af Hensyn til — 2 tyskfødte Lærerinder, som ikke forstod Dansk, men desuagtet var blevene ansatte i Sognet for at undervise Smaabørn, som ikke forstod et eneste tysk Ord. Saa vidt drives det

i Unatur under det preussiske Regimente. Hyppigt foregives der ogsaa Hensyn til østpreussiske Tjenestefolk. Dette er navnlig Tilfældet i Sogne som Felsted, Ulkebøl og andre, hvor der findes Herregaarde. I nyere Tid har den tyske Forening lagt sig efter at fremkalde Petitioner om tysk Gudstjeneste, hvor Hjemmetyskeriet har nogen Udbredelse. Dens Virksomhed spores særlig fra Hellevad over Bedsted ind i Slogs Herred, men kan ogsaa paa vises andre Steder.

Næsten alle Vegne opgives det tyske Kirkebesøg som daarligt. Jeg skal ikke anføre Tal, da det ligger i Sagens Natur, at mine Hjemmelmænd i den Henseende gaar mere efter, hvad de har hørt, end efter hvad de har set, og jeg derfor ikke tør tage deres Meddelelser for fuldt paa lidelige i dette Stykke. Det er dog, som ait meddelt en Kjendsgjerning, at den tyske Gudstjeneste flere Steder og gjentagne Gange har maattet bortfalde af Mangel paa Deltagelse. Ligeledes er det en Kjendsgjerning, at de Tysksindede enkelte Steder har inddelt sig i 2—3 Hold, som har forpligtet sig til skiftevis at deltage i den tyske Gudstjeneste, fordi de føler det som et politisk Nederlag, hvis den atter skulde bortfalde af Mangel paa Deltagelse.

IV.

I den preussiske Statskirke hersker Unionens Aand. Kirken er bleven Statens Træl. Landets højeste og højekirkelige Myndigheder — evangelisk-lutherske ligesaavel som unionistiske — betragter Statens Interesser som ensbetydende med Kirkens Interesser. Og Statsinteresserne er ikke et faststaaende Begreb. De bestemmes til enhver given Tid af den tilfældige Regering. Statskirkens høje Embeds-

mænd — og Præsternes store Flertal gaar desværre kun altfor villigt i deres Ledebaand — er derved komne til at indtage en Stilling, som let kan blive overordentlig skjæbnesvanger i vor af stærke sociale og nationale Brydninger opfyldte Tid.

Preussens nyeste Kirkehistorie er lærerig i den Henseende. Der er allerede som Følge af denne Udvikling forefaldet mange alvorlige Sammenstød mellem Kirkeraadet, henholdsvis Konsistorierne og alvorlige tyske Kristne, Lægmænd saavel som Præster. Saaledes har f. E. de høje kirkelige Myndigheders ensidige Tagen Parti for Keiserens Ven, den bekjendte tyske Politiker og store Fabrikherre, Baron v. Stumm i hans Strid med de kristelig-sociale Præster og deres Venner paa Egnene ved Saar, vakt megen Uvilje i kirkelige Kredse. Og nu sidst har det vakt pinlig Opsigt, at Konsistoriet i Wiesbaden offentlig har dadlet Synoden i Gladbach skarpt, fordi den har givet Regeringspræsident v. Tepper-Laski sin Misbilligelse til Kjende i Anledning af, at han i de senere Aar har vakt Forargelse ved at jage paa Pintsedagene. Konsistoriet udtaler, at da de borgerlige Love ikke forbyder „Provincens højeste Embedsmand“ — disse Ord understregede — at jage om Søndagen, bør Synoden ikke blande sig i den Sag.

Der synes nu dog i den Henseende at være en Strømkæntring i Sigte i Preussen. Fremragende Præster og indflydelsesrige Universitetslærere har hævet deres vægtige Røster imod det overmodige kirkelige Bureaukrati, og de mange publicistiske Indlæg, som blandt andet ogsaa de her nævnte Konflikter har affødt, tyder i hvert Fald paa en stærkt voksende Kritik overfor de falske Stats-

hensyn, der er bleven Rettesnoren for altfor mange kirkelige Myndigheder i Luthers Fædreland under den protestantiske Kirkes Forfald.

I Nordslesvig mærkes en lignende Strømkæntring desværre endnu ikke. Vi har længe med Lygte i Haand søgt efter Præster i Statskirken, der har aandelig Myndighed til offentlig at optræde imod Konsistoriets Germaniseringsbestræbelser, som — sete fra et kirkeligt Standpunkt — paa flere Omraader fremtræder i det grelleste Lys. Men vor Søgen har hidtil været forgjæves. Da „de 77 Præster“ for nogle Aar siden rejste sig imod Anvisningen af 18. Decbr. 1888, blev det, som en Præst meget rigtigt udtalte paa den sidste Provstisynode i Gram, af Befolkningen opfattet som et Lyspunkt. Men Lyspunktet var desværre kun et flygtigt Kornmod, som bag efter gjorde Mørket desto tættere. Præsterne stødte paa uventet Modstand, og den bureaukratiske Skole, som de har gennemgaaet, giver hverken Mod eller Kraft til at bære en god Sag frem gennem tabte Slag. Næppe havde Kultusministeren og Konsistoriet givet et lille Vink, før de fleste Præster opgav Sagen som tabt, og den stolte Skare, som kun Mængden havde givet Mod, var hurtigt splittet ad til alle Sider. Dens store Flertal ved i sin Raadløshed ikke bedre end at følge det Exempel, som Bureaukraten Pilatus har givet alle Statstjenere til Efterfølgelse, naar Embedsstillingerernes Pligter ængster deres Samvittighed. Føreren, Provst Reuter i Broager, har derimod fuldstændig gjort sig til Talerør for Konsistoriet og Regeringen ved angaaende Præsternes Stilling til Skolespørgsmaalet at erklære: „Regeringens Svar foreligger, og der er derefter kun to Udveje for en Embedsmand. Enten siger han:

Jeg kan og vil nu ikke gaa med Regeringen, og saa nedlægger han sit Embede, eller han bliver i Embedet og adlyder Regeringen. Det sidste har vi Præster i Sønderborg Provsti gjort; derfor tager jeg ikke i Betænkning at sige, at vi ikke kan gjøre noget videre.“ Her ser vi den moderne preussiske Præst som fuldblods Bureaukrat, saaledes som Kirkeregimentet ønsker det, som en Mand, for hvem Statens Interesser gaar foran Kirkens Tary, naar han føler sig stillet overfor et uundgaaeligt Valg. Det er denne bureaukratiske Aand, der mere og mere bliver fremherskende i den nordslesvigske Gejstlighed. Og ved Siden af breder Forsagthedens, Underkuelsens og Frygttagtighedens Aand sig stadig videre i de Kredse, der endnu betragter sig selv som uberørte deraf. Vor Gejstlighed savner Mænd, det er, naar alt kommer til alt, i Øjeblikket dens største Ulykke.

V.

Vore Præster er fremfor alt Statsembedsmænd. De vil ikke rejse nævneværdig Modstand imod Statskirkens Fortyskning. Erfaringen viser det allerede.

Naar Konsistoriet i Nordslesvig tager de videstgaaende Hensyn til tyskfødte Personers kirkelige Tary, og f. E. indfører tysk Gudstjeneste og indskrænker den danske Gudstjeneste af Hensyn til et Par tilfældigt ansatte Lærere eller en tysk Gensdarms Hustru, finder vor Gejstlighed — saa vidt Offentligheden kjender dens Anskuelse — det fuldstændig i sin Orden. Der er ikke meget at sige dertil. De kan opfatte Præstegjeringen saaledes, at der maa gives alle Sognets Beboere Lejlighed til at høre Ordets Forkyndelse paa deres Modersmaal.

Men hvis de betragter dette som Princip, saa bør de ogsaa være konsekvente og stille det selvsamme Krav, hvor Danskheden udgjør Mindretallet. Mens vor Gejstlighed imidlertid tier og derved godkjender Konsistoriets Germaniseringsbestræbelser i Nordslesvig, har der endnu ikke i Præsternes Rækker løftet sig en eneste Røst imod den danske Gudstjenestes Afskaffelse i saa godt som rent dansktalende Sogne i Mellemslesvig.

Jeg skal her kun opholde mig flygtigt ved de 41 Sogne, hvor den danske Gudstjeneste ophørte allerede i 1864. Et af disse Sogne var Avntoft ved Tønder. Om Sprogforholdene i dette Sogn skriver den tyske Forfatter, Amtsretsraad Adler endnu i 1891*: „Det tyske Sprog kan ikke opvise Fremskridt siden 1864. Der tales Dansk i alle Sognets Familier. Kun Præsten og to Lærere taler Tysk i deres Hjem.“ I dette Sogn, som under den saa stærkt smædede Sprogordning før 1864, henregnedes til de blandede Distrikter og havde tysk Gudstjeneste hver anden Søn- og Helligdag, blev den danske Gudstjeneste fuldstændig afskaffet under Krigen, fordi Fler-tallet stemte derfor paa et Tidspunkt, da Landet var belagt med tysk Indkvartering, og mange var bange for at give deres virkelige Mening Udtryk. Men ingen tysk Præst har nogensinde neallagt Indsigelse herimod eller paatalt den nuværende Ordning som uheldig, for at bruge det mildeste Udtryk. Paa samme Maade fik Han ved Sogn ved Flensborg ren tysk Gudstjeneste under Krigen. Sognet

---

*) Die Volkssprache in dem Herzogthum Schleswig seit 1864 von J. G. C. Adler, Amtsgerichtsrath, Flensburg. Zeitschrift der Gesellschaft für Schlesw.-Holstein-Lauenburgische Geschichte 21 B. 1891.

er endnu langt overvejende dansktalende. I 1867 afgav det 75 % danske Stemmer ved Rigsdagsvalget. Gjentagne Gange har langt over Hundrede af Sognets Familier petitioneret om dansk Gudstjeneste men stadig forgjæves. Alt hvad man har opnaaet er Ret til at faa kirkelige Handlinger udførte paa Dansk. Skjønt Sognepræstens Dansk var et sørgeligt Miskmask og mange danske Sognefolk for ikke at forstyrres i deres Andagt derfor foretrak det tyske Sprog, udførtes 5 % af Daabshandlerne dog endnu, efter hvad Adler oplyser, paa Dansk i 1891. Hvor bliver Konsistoriets onhyggelige Hensyntagen til enkelte Personers kirkelige Trang i disse Sogne, hvor det endda ikke er et fremmed rodløst Maal, men det nedarvede Folkesprog, som det drejer sig om at gjøre Indrømmelser?

I Mellemslesvig beholdt Sognene Bov, Udhjerg, Braderup, Humptrup, Sønderløgum, Karlum, Medelby og Ladelund delvis dansk Kirkesprog efter Krigen. Uagtet disse Sogne imellem Krigene henregnedes til de saakaldte „blandede Distrikter“, var de i Virkeligheden dog saa godt som rent dansktalende. Jeg skal atter her for at undgaa ethvert Skin af at være hildet, holde mig til en tysk Kilde. I den før nævnte Afhandling skildrer Amtsretsraad Adler Sprogforholdene paa dette Strøg i 1891 saaledes: „I de nord for Flensborg, Læk-Klægsbøl liggende Sogne er det danske Folkesprog fremherskende.“ Denne Paastand støttes derefter paa følgende Enkeltsteder:

I Bov Sogn taler 137 Familier tysk, 291 Familier dansk. Der tilføjes i en Note, at Forfatteren ved Familiesproget forstaar det Sprog, som Forældrene taler med deres Børn, men at dette ofte er forskjelligt fra det Sprog,

der ellers tales i Hjemmet mellem Forældrene indbyrdes og overfor Tyendet. For at forstaa Sprogforholdene i dette Sogn maa man nu først lægge Mærke til, at 48 af Sognets tysktalende Familier findes i den lille Fabrikkoloni Kobbermøllen og 21 ved Badestedet Kollund. Naar man derefter har fradraget et anseligt Antal Embedsfamilier støder man endnu paa det Forhold, at enkelte tysksindede, men ellers dansktalende Familier taler Tysk med Børnene af Hensyn til Skolen. Og dog kommer Adler til det Resultat, at over 86 % af alle Familier i Sognets 5 vestligste Landsbyer har dansk Familiesprog.

I Udbyerg, skriver Adler, har det tyske Sprog ikke gjort kjendelige Fremskridt siden 1864. Dansk er det almindelige Omgangssprog. Der tales Dansk med Børnene i 77 og kun Tysk med Børnene i 7 Familier i Sognet.

I Braderup gjør det tyske Sprog meget langsomme Fremskridt. Omgangssproget er endnu næsten udelukkende dansk. I intet Hus i Sognet tales der udelukkende Tysk, i 5—6 Hjem tales der baade Dansk og Tysk med Børnene.

I Humptrup kan der næppe være Tale om Fremskridt for det tyske Sprog siden 1864. I alle Huse i Sognet tales der Dansk. Kun i én eneste Familie tales der Tysk med de skolepligtige Børn.

I Sønderløgum er 20 % af Familierne i Sognet tysktalende. (Dette Tals Nojagtighed er senere bleven bestridt af den solide Kjender af Sprogforholdene i Mellemslesvig cand. mag. H. V. Clausen i Sond. Aarb. 1892. S. 190. Idet jeg henviser til Hr. Clausens Opgjørelse, lader jeg i denne Forbindelse Tallet staa ved sit Værd.)

I Karlum talte i 1891 af 556 Indbyggere 411 Dansk, 80 eller 17 Familier Tysk og 65 eller 16 Familier begge Sprog, det hedder, tilføjer Hr. Adlers Hjemmelænd, „Tysk med Børnene, iøvrigt Dansk.“

I Medelby talte 186 Familier Dansk, 24 begge Sprog og 23 Plattysk og Højtysk. Det tyske Sprog har gjort væsentlige Fremskridt siden 1864, især er Forstaaelsen af det tyske Sprog taget til efter Krigen.

I Ladelund har det tyske Folkesprog ingen Fremskridt gjort siden 1864. Der tales heller ikke Tysk men kun Dansk med de skolepligtige Børn i Sognets dansktalende Familier. Sognet tæller 176 Familier, i 159 er det danske, i 8 det tyske, i 9 begge Sprog Folkesprog.

Saaledes fremstilles Sprogforholdene i disse Sogne fra tysk Side. Vi har foran meddelt, at Bov beholdt dansk Gudstjeneste hver anden Søn- og Helligdag, de øvrige Sogne én Søndag Formiddag og én Søndag Eftermiddag i hver Maaned efter Krigen. Hvorledes er Stillingen nu?

Kun i Bov Sogn er den uforandret, i Braderup afholdes der dansk Gudstjeneste 12, i Medelby 4 Gange aarlig. I Sønderløgum, Humptrup, Karlum, Udbjerg og Ladelund afholdes der ikke længere dansk Gudstjeneste.

Er den maaske bleven afskaffet af Mangel paa Deltagelse eller efter Sogneboernes eget Ønske? — vi har jo før set mærkelige Exempler paa sproglig Forvildelse i Mellemslesvig. Hvad det første Spørgsmaal angaar, da meddeler Adler endnu i 1891: I Braderup er den danske Gudstjeneste betydeligt daarligere, næppe halvt saa godt besøgt som den tyske; — — — de Personer, der

forstaar Skriftdansk, (∴ besøger den danske Gudstjeneste) er de mest kirkeligsindede i Sognet. I Udbjerg forstaas den danske Gudstjeneste, som afholdes 15 Gange aarlig, paa Grund af det danske Skriftsprog uden Tvivl kun til Dels. I det hele bliver den, sandsynligvis af denne Grund daarligere besøgt end den tyske. I Ladelund er den danske Gudstjeneste næppe saa godt besøgt som den tyske. I Medelby besøges den tyske Gudstjeneste gjennemsnitlig bedre end den danske. Dog indfinder der sig ogsaa et ikke ubetydeligt Antal Kirkegængere til dansk Gudstjeneste. Dette er de tyske Præsters egne Fremstillinger af Forholdene i de Sogne, der endnu havde delvis dansk Kirkesprog i 1891. Man læser tydeligt imellem Linjerne, at den danske Gudstjeneste ikke er ophørt af Mangel paa Deltagelse.

Men den er heller ikke, skjønt man gjerne vil give det Udseende deraf, ophørt, fordi Sogneboerne ønskede det. Allerede da den danske Gudstjeneste 1883 blev afskaffet i Sønderløgum, vakte det en overordentlig stærk Uvilje i Sognet. Men det var særlig gamle Folk og Smaafolk, der repræsenterede Uviljen. De fandt ingen Støtte, hverken hos Præst eller Bisp, og stod hjælpeløse uden Førere, uden Forbindelser og uden Ævne til at optage en alvorlig Kamp for deres kirkelige Interesser. Og da man blev opmærksom paa Forholdet i videre Kredse, var det for sent at hjælpe. Saadan er det vel ogsaa gaaet i Humptrup og Karlum, hvor jeg ikke kjender Forholdenes Udvikling nøje.

Derimod er den danske Gudstjenestes Afskaffelse i Ladelund Offentligheden vel bekendt, og den illustrerer godt Konsistoriets Germaniseringsbestræbelser. Indtil 1896

blev der endnu afholdt dansk Gudstjeneste i Ladelund hver fjerde Søndag. Saa blev Sognepræsten imidlertid forflyttet. Embedsindtægterne er smaa, og da der er gode Embeder nok at faa i Nordslesvig for Præster, som kan Dansk, var der til at begynde med ingen Ansøgere Dette benyttede en lille tysk Klike i Sognet sig af. Under Paaskud af, at der vilde melde sig flere Ansøgere, naar den danske Gudstjeneste ophørte, i Værk satte de en Petition desangaaende. Petitionen kom til Forhandling i Sognets tysksindede Kirkekollegium sidst i Marts 1896. Men hvad skete: Fordringen var saa urimelig, at det tyske Kirkekollegium vedtog med 8 imod 5 Stemmer, at der ogsaa i Fremtiden skulde afholdes dansk Gudstjeneste én Søndag hver Maaned. Bagefter løftede der sig betegnende nok i tyske Aviser et Ramaskrig over, at endog „Folk, som tilhørte tyske Krigerforeninger og ved festlige Lejligheder havde givet deres tyske Patriotisme Udtryk, ved denne Lejlighed havde stemt for dansk Gudstjeneste.“

Som man vel kan tænke sig, vandt denne Afgjørelse lige saa lidt den før nævnte tyske Klikes som Konsistoriets Bifald. Der blev straks indgivet en ny Petition, øvet et passende Tryk fra oven, foretaget en ny Afstemning i Kirkeforstanderskabet og nu blev Udfaldet saaledes: 4 Medlemmer af Kirkekollegiet gav ikke Møde, 4 Medlemmer fjernede sig før Afstemningen og derefter blev det med 7 Stemmer vedtaget at anbefale Petitionen. Denne Ordning var Konsistoriet tilfreds med. Det afskaffede nu straks den danske Gudstjeneste i Ladelund Sogn og udskrev paany Embedet som vakant. I Kundgjørelsen tilføjedes: noget Kjendskab til det danske Omgangssprog er om end ikke nødvendigt saa dog ønskeligt.

Det er alt, hvad det høje Konsistorium gjør af Indrømmelser til det danske Sprog, hvor det er det nedarvede Folkesprog, ifølge tyske Kilder endnu tales af 95 %, mens det tyske Sprog kun tales af 5 %, og hvor mange ældre Folk slet ikke forstaar Tysk! Men ikke én eneste Præst i Nordslesvig har vovet at hæve sin Røst imod Konsistoriet. Vore fromme Præster foretrækker at arbejde for Kristendommens Udbredelse blandt Hinduer og Zulu-kaffer. Det kan de gjøre uden at tildrage sig de høje kirkelige Myndigheders Uvilje.

Ladelund Sogn — det er Fremtidsperspektivet for Statskirken i Nordslesvig. Mod det Maal, som i Fjor-naaedes der, stiler Konsistoriet, ledet af Slesvigs, i Kiel bosatte, Generalsuperintendent Hr. Kaftan. „Statens Interesser“ kræver, at det naas. Derfor arbejder Kirkens høje Embedsmænd for dets Fremme. Kirken lider under dette Arbejde, men det synes ikke at anfægte Præsterne. De er fremfor alt Statens Embedsmænd. De vadsker deres Hænder og gjør iøvrigt „deres Del af Arbejdet for det tyske Sprogs Fremme,“ som det saa smukt hed i de 77 Præsters Petition. Kun den nordslesvigske Befolkning kan hindre Konsistoriet i at naa Maalet. Vil den gjøre det? Det maa være Fremtiden forbeholdt at afgive Svaret.